

Державний вищий навчальний заклад
"Запорізький національний університет"
Міністерства освіти і науки України
Кафедра української літератури

Кравченко Валентина Олександрівна

**"ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІХ СТОЛІТТЯ: 40-60 РР.":
"Т. ШЕВЧЕНКО. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ"**

Курс лекцій

для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр"
професійного спрямування "Українська мова та література"

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № 5 від 24 грудня 2013 р.

Запоріжжя
2013

УДК 821.161.2(091)(075.8)"18"

ББК Ш5(4 Укр)я73

К772

Кравченко В. О. "Історія української літератури ХІХ століття: 40-60 рр." "Т. Шевченко. Життя і творчість". Курс лекцій для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр" професійного спрямування "Українська мова та література" (До 200-річчя з дня народження Т. Шевченка) / В. О. Кравченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – 120 с.

У навчальному виданні на основі монографічних досліджень розроблено вісім лекційних занять, які допоможуть студентам осмислити життєвий і творчий шлях Т. Шевченка.

Рецензент: к. філол. н., доцент О. Р. Єременко

Відповідальний за випуск: к. філол. н., доцент В. О. Кравченко

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Лекція 1. Ранній період творчості.....	6
Лекція 2. Еволюція балади в творчому доробку поета.....	29
Лекція 3. Життя і творчість періоду "трьох літ".....	40
Лекція 4. Т. Шевченко на Україні.....	58
Лекція 5. Період невольничої музи.....	73
Лекція 6. Азійський період життя.....	81
Лекція 7. Повернення на батьківщину.....	95
Лекція 8. Останній період життя.....	110

ВСТУП

В історії української літератури 40-60-х років XIX століття чільне місце посідає творчість Т. Шевченка. Осмислення його життєвого досвіду, світогляду, образного мислення та стилю – всього того, що визначає конкретний зміст творчого методу і розуміння особистості письменника, – завдання цього лекційного курсу.

Ім'я Т. Шевченка завжди привертало увагу літературознавців, які й нині намагаються заглибитися у творчу лабораторію того, хто є моральним авторитетом нації. Шевченкова пророча філософська поезія – це життя українського народу. У нього не було неправдивих слів, тому його твори мають значення скарбів вічних духовних. Він, за словами Г. Ключека, "...надто могутній у своїй самодостатності". Т. Шевченко і його творчість потребують глибинного розуміння, кваліфікованого елітного читача, здатного зрозуміти філософію того, хто формував національну ідентичність, створив націю. Отож, в основу лекційного курсу покладено наукові статті та монографії відомих вітчизняних та зарубіжних вчених – В. Бородіна, Л. Білецького, Г. Грабовича, І. Дзюби, О. Забужко, П. Зайцева, Є. Кирилюка, Г. Ключека, О. Кониського, М. Наєнка, Г. Нудьги, В. Пахаренка, Л. Плюща, В. Смілянської, Д. Чалого, Н. Чамати, Є. Шубравського та інших.

У навчальному виданні поєднано розповідь про життєвий і творчий шлях Т. Шевченка, світоглядні та художні шукання з інтерпретацією творчості. У першій лекції подано розповідь про родину Шевченків, дитинство Тараса, навчання у В. Ширяєва, про викуп із кріпацтва, початок літературної діяльності, роботу над романтичною історико-героїчною епопеєю "Гайдамаки". Друга лекція присвячена еволюції жанру балади в контексті творчості Т. Шевченка, подано дефініцію жанру балади, розглянуто її специфічні ознаки, проаналізовано вісім типових балад. Твори періоду "трьох літ" розглянуто в третій лекції. У наступній – йдеться про перебування поета в Україні. У п'ятій і шостій лекціях схарактеризовано твори циклу "В казематі", осмислено перебування Т. Шевченка на засланні і його взаємини з казахами. У сьомій лекції відтворено шлях повернення Т. Шевченка із заслання. Остання лекція – розповідь про трагедію особистого життя, його невлаштованість та творчість останніх років життя. У ній наведено уривки з творів Б. Антоненка-Давидовича, Є. Кротевича та І. Франка, присвячені Шевченку-поету і художнику.

Поданий лекційний матеріал допоможе студентам засвоїти біографію Т. Шевченка, відкрити для себе поетове слово, досягнути його майстерність, заглибитись у психологію душі, розгледіти талант великого художника, доторкнутися до основ духовності, закладених у життєписі національного пророка.

Тарас Шевченко
(9 березня 1814 – 10 березня 1861)

"Т. Шевченко для України більше, ніж будь-який Канон. Він – Пророк, Апостол, апокрифічний Євангеліст, перший Історик. Він – Культурний герой, Деміург української культури, нації, мови, держави. Він – Медіатор між Небом і Землею, Першошаман, Транслятор – через нього українська культура, українська людина говорить не лише з Богом, але і з іншими співвітчизниками" (за Л. Плющем).

Шлях до Т. Шевченка – це шлях від праведності до святості. Ю. Шевельов писав: "Шукання святости і далі святість – константа духовного життя й творчості поетової, як константою був безнастанний діалог з Богом і в цьому діалозі – богоборство, богозаперечення". Л. Плющ у статті про "Причинну" стверджував: "До кінця днів своїх він благає, картає, засуджує Бога, скоряється Його волі й бунтує разом з своїми героями, сміється з своєї віри й молитов, картає себе за зневіру" – і додамо – вірить. "Ця суперечність – не є метанням поета-романтика від одного погляду до другого, а складає якусь особливу, неевклідову, динамічну, несталу гармонію".

Для багатьох поколінь українців Т. Шевченко означає так багато, що сама собою створюється ілюзія його всеприсутності, всезрозумілості та всезнання про нього. Дійсно, це ілюзія, бо до справжніх всеприсутності, всезрозумілості та всезнання завжди було і завжди буде далеко. Т. Шевченко як явище велике й вічно живе – невичерпний, нескінченний і незупинний.

"Т. Шевченка розуміємо настільки, – писав І. Дзюба, – наскільки розуміємо себе – свій час і Україну в нім. Інша доба, як і кожна попередня, прагне наблизитися до розуміння поета. Та, щоб краще збагнути його як нашого сучасника, треба повніше збагнути його як сучасника людей, проблем середини ХІХ століття. Т. Шевченко сам приходить у наш час. Але й ми повинні йти в його час. Тільки так між нами й ним глибшатиме взаєморозуміння".

Лекція 1 РАННІЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ

План

1. Дитячі та юнацькі роки (1814-1830).
2. Перші роки в Петербурзі (1831-1838).
3. Навчання в Академії мистецтв. Поява "Кобзаря" та "Гайдамаків" (1838-1842).

Література

1. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с.
2. Кравченко В. Історія української літератури ХІХ ст.: 40-60 рр.: методичні рекомендації до практичних занять для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр" професійного спрямування "Українська мова та література". – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – 50 с.
3. Наєнко М. Гайдамаки // Наєнко М. Художня література України. Від міфів до модерної реальності. – К.: Просвіта, 2008. – С. 272-279.
4. Пахаренко В. Незбагнений апостол. Нарис світобачення Шевченка – Черкаси: Сіяч, 1994. – 193 с.
5. Тарас Шевченко. Біографія / Бородін В., Кирилюк Є., Смілянська В. і ін. – К.: Наукова думка, 1984. – 557 с.
6. Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка: звід матеріалів до його біографії / Михайло Чалий; пер., післям. та комент. В. Л. Смілянської. – К.: Веселка, 2011. – 263 с.
7. Шевченківський словник / Айзеншток І., Афанасьєв В., Бажан М. та ін.: у 2-х т. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1976-1977. – Т. 1. – 415 с. – Т. 2. – 412 с.
8. Шевченко Тарас. Повне збір. тв.: У 12-ти т. / Жулинський М. – Т. 1. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 2001-2003.
9. Шевчук В. Святий Чигирин. Бачення української історії в поезії Тараса Шевченка // "Personae verbum" (Слово і постасне). Розмисел. – К: Твім інтер, 2001. – С. 42-51.

Народився майбутній поет 9 березня 1814 р. в с. Моринці Звенигородського повіту Київської губернії (нині Звенигородський р-н Черкаської області).

О. Кониський говорить, що рід Шевченків дуже давній. Відомо, що на Просьбі кирилівців до переяславського єпископа Гарвасія між підписами 80-ма селянами на 10-у місці стоїть Грицько Грушівський, а далі є Захар і Євстрат Шевченки. Можлива річ, побрався з Шевченківною і став писатись Шевченко-Грушівський. І Варфоломій Шевченко теж повідав, що Тарас у школі іменувався Грушівським. Під кінець 20-х років остання назва по книгах церковних зникає.

Батько Григорій Іванович Шевченко – по-вуличному Грушівський (1781-1825) – родом з с. Кирилівки, мати – Катерина Якимівна Бойко (1783-1823) з с. Моринці. Вони були кріпаками магната В. Енгельгардта, якому належали маєтки в різних частинах Російської імперії: нараховувалося близько 160 тис. десятин землі, близько 50 тис. кріпаків, будинки в столицях та безліч коштовностей.

Перші 8 років після одруження батьки жили в Кирилівці в хаті діда Івана. Тут народилися старші сестри Тараса – Катерина (1804-бл. 1848), і Марія (1808-1810). У родині було 13 чоловік. Тому 1810 року Григорій з сім'єю переїжджає у с. Моринці, де оселяється в садибі засланого у Сибір кріпака Колесника, прозваного за бунтарство Копієм. У Моринцях народився старший брат Микита (1811-бл.1870), що після одруження мав двох синів Петра і Прокопа та дочку Ірину, яка потім одружилася з Ковтуном. І майже через три роки народився Тарас. Коли із заслання повернувся власник хати, Шевченки 1815 року переїжджають до Кирилівки, купили хату в Тетерюка. Тут народилися молодші сестри Тараса: Ярина (1816-1865) (в заміжжі Бойко), Марія (1819-1846), яка в три роки осліпла (померла в дівках), брат Йосип (1821-1878) (був жонатий з сестрою Варфоломія Григоровича Шевченка Мотрею і мав трьох синів: Трохима, Івана і Андрія).

1843 р. – відвідавши своє село, Т. Шевченко намалював в альбомі олівцем хату, а в повісті "Княгиня", написаній на засланні, дав їй детальний опис.

"Цілий день Тарас був під доглядом єдине Господа Бога! Ішов він собі з хати, бавився собі на волі, як умів і бажав, чи сам, чи з іншими такими як сам, недоглядними крепацькими дітьми. Ніхто його не спиняв, ніхто не навчав; гуляв він собі на вулиці, на городі, в саду, в леваді; хата стояла на краю села, отак ходив і в поле, в ліс. До господи вертався замурзаний, часом з гулею на лобі, з підбитим оком, з різачкою в животі, коли було наїсться глини".

Про допитливість Тараса знаємо з повісті "Княгиня": ходив за межі села, одного разу заблукав, надвечір чумаки привезли додому. Батьки тяжко працювали на панщині, а малих дітей доглядали брати і сестри. На все життя Тарас зберіг теплі спогади про ніжну, терплячу няню – Катерину. Особливо про нього турбувалась, коли Тарас заблукав, чумаки привезли на подвір'я, вся сім'я вечеряла, Катря не їла, зажурена стояла і дивилась на перелаз. Тарасові не було 9-ти років, коли Катерина вийшла заміж за кріпака Антона Красицького в с. Зелену Діброву.

Батько чумакував, інколи брав Тараса з собою. Про одну мандрівку він згадує у "Наймичці". Батько був письменним (у поемі "Гайдамаки" згадано, як по неділях той читав Четьї-Мінеї).

Вихований змалку християнином, Тарас був глибоко віруючою людиною, бачив у релігії високу проповідь правди-справедливості, гарантом якої є Ісус Христос. Пізніше він прийде до висновку, що між людиною і Богом не повинно бути посередника, яким є церква з її ієрархією, догмами і пишнотою, церква, яка представляє не людинолюбного Ісуса Христа, а грізного й жорстокого іудейсько-візантійського "верхотворця" Саваофа.

Восени 1822 р. Тараса віддали до кирилівського дяка Павла Рубана, якого прозивали Совгирем. Він був у нього в ролі хатнього робітника. Через рік після вступу до школи, 20 серпня 1823 р. померла його мати. Їй було 40. Своєю першою опанованою книжкою назвав "Граматку" – буквар, друга – "Часослов", третя – "Псалтир", який читав "по усопших", а дяк платив "десяту копійку".

Лишившись з малими дітьми, батько змушений був одружитися з вдовою Оксаною Терещенко, яка мала трьох дітей. Вона зненавиділа Тараса за те, що

він "духопелив" її тендітного сина Степана, той був на 2 роки його молодшим. У повісті "Княгиня" Тарас розповість про страждання сиріт, де переповість таку історію. У солдата, поставленого на постій до Шевченків, украдено було гроші 3 злотих (1 злотий = 15 копійок). Звинуватили в цьому і покарали Тараса. Тарас клявся, що не брав грошей, а коли побачив, що його будуть бити, втік. Ховався 4 дні – Ірина приносила їсти. Але діти Оксани видали його. Тараса бив рідний дядько, по батьку, Павло Грушівський – "великий катюга", як говорила про нього Ірина. Довго терпів Тарас, на 3-й день знемігся, і, щоб більш не били, прийняв вину на себе, сказавши, що гроші закопав. Але, коли його водили по саду, не міг показати місця, тоді знов його били і скінчили на тому, що хлопця ледве живого, замкнули в комору, і, продавши спідницю матері Тараса, заплатили москалеві. Згодом виявилось, що гроші вкрав мачушин син Степан. Коли Тарасові виповнилося 11 років, 21 березня 1825 р. помер батько. І Тарас втікав: у бур'яни, до сестри Катерини в сусіднє село. Зрештою залишив домівку, жив у дядька Павла, пас свині, працював із наймитами по господарству, але не витримав тяжких умов і оселився у нового кирилівського дяка Петра Богорського. Тут зазнав сумнозвісних "субіток". Вигляд Тараса-школяра описано у повісті "Княгиня".

"Перебування у школі було некомфортабельне", – писав Т. Шевченко. Заробіток у дяка був мізерний: "Ходив у дірявій свитці, завжди у брудній сорочці, бо випрати нікому було – мачуха про нього не дбала, а про шапку й чоботи й спомину не було ні взимку, ні влітку. Замість шапки пошив собі, щось схоже на конфедератку. Втікав до Катерини, завжди босий, трохи не голий, і з усякою нечистю в голові".

Життя було напівголодне. Одного разу Богорський у школі зробив його "консулом" – це полегшувало трохи стан, але псувало морально. Бив учнів різками і зробився хабарником, промовляючи "Помни день субботний...". Але цим не можна було прохарчуватися. І він пускався на інший промисел, про що повідав його знайомий А. Козачковський у спогадах: крав гусей, поросят, курей і варив юшку в печері кургану, де часто переховувався. Коли терпець увірвався, утік від дяка, а в автобіографії згадає, як вимісив зло на дякові.

У Лисянці Тарас знайшов вчителя малювання, де пробув три дні, а на четвертий втік в с. Тарасівка до дячка-маляра. Той, глянувши на ліву руку Тараса, не знайшов таланту, і хлопець змушений був повернутися до Кирилівки пасти громадську череду.

У розгортанні сюжету "Мені тринадцятий минало..." виклад теми іде у послідовності: строфа – антистрофа. Думка лине від розчуленості до відчаю, від відчаю – до сердечності, і далі – до іронії скепсису, що переростає в оскарження долі. Він згадує "ніжну приязнь", подругу дитинства, кучеряву дівчинку-сусідку Оксану Коваленко, своє напівдитяче захоплення: "Прийшла, привітала, / Утирала мої сльози / І поцілувала... / Неначе сонце засіяло, / Неначе все на світі стало / Моє ... лани, гаї, сади!.. / І ми, жартуючи, погнали / Чужі ягнята до води". Пізніше напише поему "Мар'яна-Черниця" з посвятою "Оксані К.....ко / На пам'ять того, що давно минуло", яка навчила Тараса "очима, душею, серцем розмовлять". Коли приїхав у село, запитував, чи "жива ота

Оксана кучерява, що з нами гралася колись". А брат: "Помандрувала / Ота Оксаночка в поход / За москалями та й пропала. / Вернулась, правда, через год, / Та що з того? З байстрям вернулась, / Острижена.... / Занапастилась, одуріла. / А що за дівчина була, / Так так що краля!" Минуло 25 років після сцени біля ягнят, і Тарас згадав її: "А я так мало, небагато / Благав у Бога, тільки хату, / Одну хатиночку в гаю, / Та дві тополі коло неї, / Та безталанною мою, / Мою Оксаночку; щоб з нею / Удвох дивитися з гори / На Дніпр широкий, на яри..." ("Не молилася за мене...").

Трагічний образ Оксани-покритки створить на засланні в поезії "Ми вкупочці колись росли": "Ми вкупочці колись росли, / Маленькими собі любилися. / А матері на нас дивилися / Та говорили, що колись / Одружимо їх. Не вгадали. / Старі заранне повмирали, / А ми малими розійшлися / Та вже й не сходилися ніколи". Оксана Коваленко не була покриткою, це плід фантазії, вона вийшла заміж за Карпа Сороку, мала двох дітей. Але це знайомство для майбутнього поета не пройшло безслідно. Ясне і чисте почуття дитячого кохання мало вплив на дальший духовний розвиток юнака. Т.Шевченко мав статично витворений у своїй уяві образ дівчини, з якою він хотів би одружитися, саме цього образу він шукав у тих, у кого закохувався пізніше. Не випадковим є те, що ім'ям Оксана називав своїх героїнь: безриднему Яремі дав дівчину з ім'ям Оксана ("Гайдамаки").

Деякий час Тарас служив у священика Григорія Кошиця, тут йому було легше, бо годували й одягали. Тарас возив Яся, сина Кошиців, до школи в Богуслав, а потім і до Києва. На дозвіллі Тарас рисував на коморі й стайні півнів, людей, церкву, київську дзвіницю, ввечері щось читав (у Кошиця залишилося враження про Тараса як не здатного до господарської роботи). Шевченку було 13, і все, що могли дати йому дяки-вчителі, взяв – елементарну письменність.

Не розлучався з піснею все життя: мати любила пісні, слухав чумацькі пісні, кобзарів, ліриків, пізніше збирав і записував, сам гарно співав. Ще у дяка Богорського довідався про Сковороду, читав його вірші. Читати любив з дитинства, і спроби віршування були ще в дитинстві, але ми про це не знаємо. Батько бачив здібності і обдарованість хлопця, але нічим не міг йому допомогти. У 1824 р. під час подорожі до Києва батько застудився і, тяжко прохворівши, помер. Помираючи, нічого не виділив зі спадщини: "Синові моєму Тарасові з спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою; з його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; про його спадщина по мені або нічого не значитиме, або нічого не допоможе".

Деякий час Тарас жив у брата Микити. Нарешті зробив останню спробу знайти вчителя малювання і пішов до с. Хлипнівки. Прожив там 2 тижні. Маляр упевнився, що в учня є хист, погодився вчити його, але зажадав дозволу поміщика. Тарасові минуло 15 років, і маляр могли звинуватити в утримуванні кріпака. Тарас іде до містечка Вільшани (Вільшани дісталися в спадщину позашлюбному синові Василя Енгельгардта, ад'ютантові литовського військового губернатора Павлові Енгельгардту), щоб попрохати дозволу на навчання. Саме в цей час Павло Енгельгард "оновлював" свої служби, набирав

здібних кухарів, лакеїв, рахівників. Тоді Тарас попав під гарячу руку управителеві Дмитренку, і той направив його до кухні.

12 травня 1829 р. помер Василь Васильович Енгельгард. Тарас супроводжує жалобний повіз із тілом старого пана через Київ у с. Чижове на Смоленщину (місце поховання), а звідти з майном молодих панів прибуває на Гродненщину, до маєтку тестя П.Енгельгарда. Майно В.Енгельгарда поділили між собою троє його нешлюбних синів – полковники Василь і Андрій та поручник лейб-гвардії Павло, якому і дісталися маєтки на Звенигородщині, в тому числі Моринці і Кирилівка.

Восени 1829 р. у валці П. Енгельгардта Тарас виїхав до м. Вільна (Вільнюса) – місця призначення його пана. На довгий час хлопчик (йому йшов шістнадцятий) розлучився з рідним краєм. Їхали через Київ, Білорусію, яка вразила хлопця своєю бідністю. На засланні напише поезію "У Вільні, городі преславнім". Сюди прибув із товаришем Іваном Нечипоренком на 9 р. його молодшим. Тут сталася пригода, що спричинилася до фізичного покарання Тараса (копіював козака Платова), про яку розповідь у одній з повістей.

Був Тарас і у Варшаві, де стояв полк Енгельгарда. Інтерес Тараса до малювання Енгельгард вирішив використати по-своєму: він віддав його у науку (найвірогідніше він вчився малюванню у Йогана-Батіста Лампі молодшого, або в Яна Рустема). Т. Шевченко у Вільні міг дістати такі імпульси для розвитку свого мистецького таланту, про які і мріяти не міг. Вільно був центром культурного життя Західного краю Російської імперії, тут було чимало польської, литовської, російської інтелігенції, діяв славетний Віленський гурток, у якому свого часу навчалися А. Міцкевич, Ю. Крашевський, Й. Левель.

Тут, у м. Вільні, Тарас познайомився із вродливою дівчиною, швачкою, яка належала до "некрепацького" стану – полячкою Дунею (Дзюня, Ядвига, як називали її) Гашовською, Гусиковською і полюбив її. Польську мову знав ще на Україні, а з нею він удосконалив знання польської мови, бо та вимагала, щоб він говорив польською: міг читати в оригіналі А.Міцкевича. Перший раз зблизька спізнав не кріпачку, а вільну жінку, і в нього з'явилися думки, про які згодом розповідь І. Сошенкові: "Я в первый раз пришел тогда к мысли – отчего и нам, несчастным крепачкам, не быть такими же людьми, как и прочие свободные сословия?" Знайомство це лишило слід в його душі і на засланні він буде згадувати "милую Дуню, чернобровую Гусиковскую".

У щоденнику 1857 р. згадував, що вона наснилась йому, бачив, як вона молилась в церкві Святої Анни. А вдруге згадує про якесь кохання, "що отруїло його". Потім від І. Сошенка дізнаємось про те кохання Шевченкове – була то полька-варшав'янка, але жила у Вільно.

У Вільно Т. Шевченко став свідком революційних подій. 29 листопада 1830 р. почалося польське визвольне повстання і литовський військовий губернатор О. Римський-Корсаков змушений був піти у відставку. Над подіями замислювався молодий Т. Шевченко. Він не все розумів, але це був початок усвідомлення місця Польщі в історичній долі України, польського прикладу боротьби за свою незалежність, складності й драматизму українсько-польських стосунків. Прагнення поляків скинути скіпетр російського монарха було

стимульоване новою хвилею революційних рухів у Європі (Липнева революція у Франції, Серпнева революція у Бельгії (1830). 29 листопада вибухає повстання в Королівстві Польському; проголошено детронізацію царя Миколи I. Повстанні перекидається на Литву, Західну Білорусію, Правобережну Україну, де були осідки польської шляхти. Для придушення повстання царській армії знадобився майже рік (листопад 1830-жовтень 1831). Про запеклі бої свідчать цифри: у шести битвах російські війська втратили 31,4 тис. осіб убитими і пораненими, поляки – 28,9 тис. (Російська армія налічувала 78 тис., а польська – 37 тис.). Симпатії Європи були на боці Польщі, а штурм Варшави сприйнято як трагічну подію. У Росії ж чергова перемога викликала патріотичний ентузіазм, яким перейнялися В. Жуковський і О. Пушкін. Поразка польського повстання була зумовлена і перевагою російських військ, і його шляхетським характером: воно не дістало належної підтримки серед селянства, яке з недовірою ставилося до "рідних" панів і мало для цього підстави. Без успіху зверталися польські революційні емісари і до українських селян. Василь Щурат навів текст прокламації: "Не будете вже знати ні асесорів, ні прикажчиків ваших, що то шкуру з вас луплять, а жінок та дівчат ваших позбавляють честі да віри, а вас гонять самих день по дню, що не знаєте ні свята, ні відпочинку, а тільки з канчуком стоять над вами, альбо в диби, альбо в гусака вас забивають, альбо сікуть різками так, що аж шкура вам від костей відлітає". Ці слова допомагають зрозуміти причини тієї страшної помсти українських селян польським панам, яку Т. Шевченко пізніше змалює в "Гайдамаках".

9 лютого 1831 р. прибув до Петербурга і його ад'ютант П. Енгельгардт. Історія м. Санкт-Петербурга – це частина історії України. Побудований підневільною працею десятків тисяч кріпаків, на кістках російських солдат і українських козаків, він став не лише символом могутності російської імперії та фантастичних розкошів і марнотратства її володарів, а й скарбівницею дивовижних мистецьких цінностей, енергетичним центром великої імперської культури, яка вбирала в себе інтелектуальні сили десятків народів. Серед різноплемінного населення тогочасного міста українців було понад сто тисяч. Різними шляхами потрапляли вони сюди, але найбільше було кріпаків, яких привозили для обслуги (у "земляків" і поміщиків було по 300-400 душ челяді). Всього ж кріпаки становили в Петербурзі майже половину населення.

Про те, як він прибув до Петербурга, є кілька версій. Перша: його з іншими кріпаками відправили з Вільно етапом; друга: вислали польські повстанці, ще й дали на дорогу грошей. Але найвірогіднішою є третя: він вирушив з панською валкою, пішки. Є переказ, що один чобіт у нього був дірявий, і він раз у раз переодягав цілий чобіт з ноги на ногу, щоб не відморозити. А до Петербурга було 800 верст. "...Шлях на Московщину. / Далекий шлях, пани-брати, / Знаю його, знаю! / Аж на серці похолоне, / Як його згадаю. / Попоміряв і я колись – / Щоб його не мірять! / Розказав би про те лихо, / Та чи ж то повірять", – писав поет у poemі "Катерина".

Геній ніколи не переходить всього свого віку шляхом битим; "сам собі робить стежку через тернові кущі, сам себе вигодовує, окрилює і високо

здіймається ширяти над масою, щоб зі своєї високості пустити в ту масу, темну, і, так чи інак, зневолю, проміння світла і волі, кинути того вогню святого, "щоб людям серце розтопив". Недовгий віленський період у житті молодого художника, що сприяв розширенню й зміцненню світогляду вільнодумної людини, закінчився.

Пан Т. Шевченка П. Енгельгард у Петербурзі найняв помешкання поблизу Літнього саду (вул. Мохова). Звідси почалося поступове ознайомлення Тараса із "Північною Пальмірою", так він згодом називатиме Петербург у російських повістях. З підліткового "козачкового" віку він уже виріс, не лишивши панові жодних надій на те, що з нього може вийти спритний слухняний лакей. Він невідступно прохає пана дати йому можливість вчитись малярству. 1832 року Енгельгардт віддав його до майстра петербурзького малярського цеху Василя Григоровича Ширяєва – сухого прагматика, з яким був підписаний контракт на вісім років: 5 років навчання і 3 роки відробітку. На час викупу з кріпацтва Тарас мешкав у Ширяєва, тому контракт довелося розірвати достроково.

З Т. Шевченком вчилися І. Паршин та Ф. Ткаченко (з с. Груні Полтавської губернії), які виявили себе обдарованими художниками. Відвідував часто Ширяєва І. Зайцев, який був учнем Академії мистецтв. Він згадує: "Я нередко бывал у Ширяева, и мы беседовали по вечерам; иногда я у него читал и декламировал произведения Пушкина и Жуковского. В это время в соседней комнате, у растворенных дверей, постоянно стояли два мальчика лет 16-ти, 17-ти, ученики хозяина, которые были у него на побегушках, терли краски и рисовали немного, пока учитель не доставил им возможность посещать академические классы. Все, что я читал, мальчики слушали очень внимательно. Почему же, спросят меня, добрые люди, я распространяюсь такими подробностями о каких-то мальчиках? Потому, отвечу я, что один из них сделался впоследствии любимым малороссийским поэтом, то был Тарас Шевченко, а другой мальчик – Ткаченко, служивший после учителем рисования в Полтавской губернии".

В. Ширяєв повадився з учнями суворо, про що Т. Шевченко розповість у повісті "Художник". Юнак оволодів багатьма фаховими навичками, особливо в галузі декоративного розпису. Один з найвідповідальніших підрядів був розпис перебудованого Сенату і Синоду. Артіль В. Ширяєва виконувала його спільно з людьми В. Соловйова та П. Матвєєва. Розпис було здійснено успішно. Участь Т. Шевченка була чудовою школою. Після цього В. Соловйов і П. Матвєєв одержали звання художників і похвальні атестати, а В. Ширяєву було відмовлено. Роботи у Великому, Александринському й Михайлівському театрах Дали Т. Шевченкові прилучитися до музичного і театрального життя столиці, про що Т. Шевченко згадуватиме у повісті "Художник".

Поряд з технікою декоративного живопису В. Ширяєв навчав учнів писати міфологічні та історичні фігури. Відомі роботи Т. Шевченка "Смерть Богдана Хмельницького", "Смерть Сократа".

Найбільші успіхи мав Тарас у жанрі акварельного портрета: "...Однажды помещик увидел у Нечипоренко мою работу, и она ему до того понравилась,

что он начал употреблять меня для снятия портретов с любимых своих любовниц, за которые иногда награждал меня целым рублем серебра".

Т. Шевченко робить перші спроби в історичних та міфологічних композиціях; намалював портрет Енгельгардта (1833), портрет Є. Гребінки (1837), інші полотна – "Голова жінки" (1834), "Дівчинка з собакою" (1838). З-поміж робіт дослідники відзначають малюнки "Смерть Сократа" (1837), "Смерть Богдана Хмельницького" (1836-1837).

Т. Шевченко посилено займався самоосвітою, жадібно знайомився, де тільки міг, з творами мистецтва. Чує і знає про радісну долю багатьох художників із кріпаків, яким пощастило вирватися з неволі. Замислюється над своїм життям. Долями "малозабезпечених" митців опікувалося Товариство заохочення художників, створене 1820 р. з метою сприяння розвитку та популяризації образотворчого мистецтва й матеріальної підтримки художників. Восени 1835 р. Тарас подає на розгляд комітету Товариства заохочування художників при Академії мистецтв свої малюнки, і комітет "нашел оные заслуживающими похвалу, и положил иметь его в виду на будущее время".

1836 р. – знайомство Т. Шевченка з Іваном Максимовичем Сошенком, який навчався в Академії мистецтв. І. Сошенко – земляк Шевченка родом із Богуслава (40 верст від Кирилівки). І. Сошенко буде згадувати, що Тарас, як дізнався, що той хоче познайомитись, прийшов сам до нього: "...на нем был засаленый тиковый халат, рубаха и штаны толстого домашнего холста запачканы были в краску, босой, расхристанный и без шапки. Он был угрюм и застенчив. С первого же для нашего с ним знакомства я в нем заметил сильное желание учиться живописи". І. Сошенко простяг йому руку. Тарас хотів її поцілувати. Сошенкові це не сподобалось: він мовчки пішов до себе в світлицю. А коли вийшов, Тараса вже не було. Здивований І. Сошенко цілий тиждень не тямив, що сталося. А коли знову зустрілись у Літньому саду, Тарас сказав: "Ви на мене розгнівались, а я злякався того". Ця щира відповідь показує, яким Тарас тоді був приголомшеним.

Інакше зображено зустріч із І. Сошенком у повісті "Художник", а потім і в "Автобіографії", але тут Т. Шевченко не думав про абсолютну фактичну точність.

Знайомство і дружба з І. Сошенком стали першим кроком до переломного моменту в його житті – викупу з кріпацтва. Той уводить Т. Шевченка в коло своїх знайомих: Василь Григорович, Олексій Венеціанов, Аполлон Мокрицький... За свідченням І. Сошенка, саме Є. Гребінка (з ним познайомив Аполлон Мокрицький) відіграв особливо активну і плідну роль у розвитку Т. Шевченка в останні роки його перебування в артілі В. Ширяєва. Але через те, що демократичні настрої Є. Гребінки не були сталими, між Т. Шевченком і Є. Гребінкою виявились ідейні розходження. Є. Гребінка дбав про загальний розвиток Тараса, стимулював і спрямовував його читання і самоосвіту. Знайомив із творами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, А. Метлинського, з якими підтримував зв'язки. Тут, в гуртку Є. Гребінки, пробудився і виявився літературний хист Т. Шевченка. "В летнем саду начал он делать этюды в стихотворном искусстве". Із багатьох в альманасі

"Ластівка" була вміщена балада "Причинна" – перший визнаний поетичний шедевр Т. Шевченка. Твори в рукописах ставали відомі друзям і знайомим. Діло йшло про викуп Т. Шевченка, якому було 23 роки.

Весною 1837 р. А. Мокрицький показував вірші Т. Шевченка Карлу Брюллову та Василю Жуковському, який постійно піклувався про нього. Мокрицький і Є. Гребінка зблизили Т. Шевченка з Василем Григоровичем, якому він завдячував тим, що одержав змогу відвідувати рисувальний клас.

Як же Тарас хотів бути вільним! І. Сошенко домовився з В. Ширяєвим, щоб той дав йому волю вчитися малярству в товаристві "Поощрения художеств". За цю волю, один місяць, І. Сошенко заплатив тим, що змалював портрет з нього. Коли місяць підходив до кінця, залишалось 3 дні, Тарас був блідий і збентежений. Тарас занедужав (так тяжко було розлучатися з волею), і потрапив до лікарні. У 1837 році від товариства одержав грошову допомогу.

І. Сошенко згадує про його постійні відвідини Ермітажу і про те, що він рвався в Академію, але туди кріпаків не приймали. А Шевченків пан уже зрозумів, який дорогоцінний скарб він має в особі свого кріпака, тому не був схильний розлучатися з ним.

В. Жуковський – поет і вихователь спадкоємця престолу, "придворний живописець" Венеціанов і граф Вієльгорський взялися "визволяти його з податного стану". Очевидно, що не тільки виявлений Шевченком хист малювати, а і перші поетичні спроби відіграли роль у його викупі із кріпацтва.

К. Брюллов, "великий Карл" повернувся з Італії у сяйві свого тріумфу як автора "Загибель Помпеї", про нього створювали легенди і ставили його в один ряд із Микель Анджелло і Рафаелем. І А. Мокрицький звернувся до нього. К. Брюллов зробив візит до Енгельгардта з метою умовити його відпустити на волю Тараса як наділеного талантом, але повернувся додому зі словами: "Это самая крупная свинья в торжевских туфлях!" Після Брюллова до Енгельгардта ходив дипломатичніший Венеціанов, щоб з'ясувати, яку ціну складе він за волю Т. Шевченка. І той зажадав 2500 крб.

Вірогідно, що після цього виникла ідея розіграти в лотерею (з участю царської родини) портрет В. Жуковського, який напише К. Брюллов. Такі лотереї були популярними у вищих колах. Лише через рік 22 квітня 1838 р. лотерея відбулася і 25 квітня в майстерні К. Брюллова В. Жуковський вручив Т. Шевченкові його відпускну. Текст її: "1838 г. апреля 22 дня я, нижеподписавшийся уволенный от службы гвардии полковник Павел Васильев сын Энгельгардт, отпустил вечно на волю крепостного моего человека Тараса Григорьева сына Шевченка, доставшегося мне по наследству после покойного родителя моего действительного тайного советника Василия Васильевича Энгельгардта, записанного по ревизии Киевской губернии Звенигородского уезда в селе Кирилловке, до которого человека мне, Энгельгардту, и наследникам моим впредь дела нет и ни во что не вступаться, а волен он, Шевченко, избрать себе род жизни какой пожелает". Документ засвідчили підписи: "действительный статский советник и кавалер Василий Андреев сын Жуковський", "професор восьмого класса К. Брюллов", "гофмейстер, тайный советник и кавалер граф" М. Вієльгорський.

На 25 році життя Т. Шевченко став вільним: у кріпацтві був 24 роки і два місяці без двох днів. "Великое человеколюбивое трио", – назвав Т. Шевченко своїх визволителів у повісті "Художник". І. Сошенко згадує: "...я сидел в квартире и работал прилежно. Это было в последних числах апреля 1838 г. В нашем морозном Петербурге запахло весной. Я открыл окно, которое было аккуратно вровень с тротуаром. Вдруг в комнату мою через окно вскакивает Тарас, опрокидывает моего евангелиста, чуть и меня не сшиб с ног, бросается ко мне на шею и кричит: "Свобода! Свобода!" – Чи не здурів ти Тарас? А он все прыгает да кричит: "Свобода! Свобода!" Понявши в чем дело, я уже, со своей стороны, стал душить его в объятьях и целовать. Сцена эта кончилась тем, что мы оба расплакались, как дети". У житті поета починався новий період.

Т. Шевченко почав відвідувати рисувальні класи Академії мистецтв. Вчителем його був К. Брюллов. Настає чи не найсвітліша доба його життя, ті "незабвенные, золотые дни", про які згадуватиме у щоденнику. "Велике щастя бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить", – писав до брата Микити.

Т. Шевченко був "стороннім учнем" Академії і слухав лекції з теорії мистецтва Василя Григоровича з особистого дозволу прихильного до нього професора. Т. Шевченко прийшов сюди високо підготовленим учнем. Перший іспит складав 23 червня 1838 року: Сошенко одержав 5-тий номер, Шевченко – 13-тий, Ткаченко – 15; (від 1-го – до...). На місячному екзамені присуджено Т. Шевченку найвищий бал – 1-ий номер. Товариство заохочення художників призначило йому 30 крб. "місячного содержания". Т. Шевченка п'янила ейфорія свободи.

У листопаді Т. Шевченко перейшов на квартиру І. Сошенка. У цей час працює над "Катериною". І. Сошенко злився, чому той не робить "діла" – не малює. Він докоряв йому за писання віршів, за те, що з К. Брюлловим часто їздив на літературно-музичні вечори. Але нові знайомства з художниками і письменниками збагачували і розширювали кругозір юнака. Т. Шевченко чи не єдиний серед провідної верстви ХІХ ст. збагнув, що найнебезпечнішу загрозу для України становить Росія. Так було завжди від часу виникнення Московської держави в ХІІ-ХІV ст. (за В. Пахаренком). Так, цар у системі Шевченкових символів є уособленням тоталітарної влади, а москаль – імперської мутації російської душі. Це означення жодного разу в "Кобзарі" не вживається в позитивному чи нейтральному значенні (окрім тих випадків, коли йдеться про вояків "Хіба самому написать...", "Ой виострю товариша..."). У ХІХ ст. усіх військових у нас називали москалями. Це ще один доказ того, що на Україні російська армія сприймалася як окупаційна. Якщо у ній і служили українці, то служили ворогові. Але Т. Шевченко застерігає від москалів-росіян: "Піде в свою Московщину, / А дівчина гине". У вступі до поеми "Катерина" прочитуються два смислові пласти: публіцистичний – 1) остоорога дівчатам, аби не зналися з підступними й жорстокими російськими офіцерами; 2) застереження наївній, довірливій дівчині – українській душі, аби цуралась Московщини, бо інакше загине, як загинула Катерина. Отак на двох рівнях – злободенному і глибинному, прочитується вся поема. Т. Шевченко за усталеною

методою бере типову історію зведення дівчини як форму матеріалізації свого міту. Суть нещастя Катерини не тільки в статевому переступі, а в тому, що вона дала зганьбити себе ворогові, окупантові. І, отже, осквернила, погубила свою душу. Лише в цьому контексті стає зрозумілим вчинок батьків. Батьки чинять з тих же переконань і практично те ж саме, що чинить Тарас Бульба над сином-зрадником. Батьки відкидають "дитя своє, що підкорилось москалеві, за законом предків, рятуючи в такий спосіб від осквернення, від зараження трупним мікробом українську душу". Не вберегли старі дочки, то тепер мусять вберегти те, що навіть над дочкою. За Т. Шевченком, вірність Христові і вірність Україні – рівнозначні. Бо ж говорив Христос: "Я ж прийшов порізнити чоловіка з батьком, його дочку з її матір'ю, і невістку з свекрухою її... Хто більш, як Мене, любить батька чи матір, той Мене недостойний. І хто більш, як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний" (Матвій. – 10: 35, 37). Так само промовляє до сердець українців нація. Батьки Катерини вмирають цією символічною смертю. Автор підкреслює: вони останні серед новочасного українства, хто знайшов у собі сили виконати заповідь Бога і нації...

Через Маню, дочку виборзького бургомістра, що жила у німкені-хазяйки, де І. Сошенко винаймав квартиру, вони посварились. І. Сошенко був у неї закоханий. Сподобавсь Тарас і Мані. Обоє люди молоді, обоє того віку, що зветься віком "весни і кохання". Тарас не був вродливим, але був принадливим. Він подобався жіноцтву. Лице його світилося великим розумом, щось було в ньому чарівне. І ця чарівна сила, як писав Ф. Ткаченко, не покидала Тараса довіку, і нагадає нам про себе ще не один раз. І. Сошенко вигнав його з квартири. А в липні 1839 р Сошенко виїздив на постійну роботу до Ніжинського повітового училища. Т. Шевченко відвідав його, і вони відновили дружні стосунки. Період "упоєння свободою", адаптації до нового способу життя тривав недовго. Він повертається до напруженої праці.

З 1839 р. Т. Шевченко перебуває у натурному класі Академії, його роботи постійно дістають високі або найвищі бали, успішно опановує техніку олійного живопису. Але з грудня 1839 р. до початку лютого 1840 тяжко прохворів на тиф. Рада Академії мистецтв нагородила Т. Шевченка срібною медаллю II-го ступеня його першу самостійну олійну картину "Хлопчик-жебрак, що дає хліб собаці". Перебуваючи постійно в майстерні К. Брюллова, Т. Шевченко не міг не піддатися впливу творчих принципів художника. 26 вересня 1841 р. Рада Академії втретє відзначила Т. Шевченка срібною медаллю II-го ступеня за картину "Циганка-ворожка".

А в цей час розгоряється слава Шевченка-поета. "Я хорошо знал, что живопись – моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучить ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы..." – зізнавався поет.

Писати Т. Шевченко почав у 1837 р., про що сказав стверджував на допиті у Третьому відділенні. Не всі з ранніх поезій збереглися. Першим відомим твором була балада "Причинна".

Наприкінці 1839 року він познайомився з Петром Івановичем Мартосом (товаришем по Ніжинській гімназії Є. Гребінки, Мокрицького), який виявляв захоплення декабристськими ідеями, волелюбною поезією О. Пушкіна. Ознайомившись випадково з рукописними творами молодого художника, вражений їх поетичною силою, П. Мартос порадився з Є. Гребінкою і запропонував Тарасу видати їх окремою книжкою, у чому велика заслуга П. Мартоса перед українською літературою. Діяльну участь у виданні "Кобзаря" (18 квітня 1840) брав Є. Гребінка, який подав рукопис до цензурного комітету. "Кобзар" складався приблизно місяць у друкарні Є. Фішера – одній із кращих приватних друкарень. Сюди ввійшло 8 творів: "Думи мої, думи мої...", "Перебендя", "Катерина", "Тополя", "Думка", "До Основ'яненка", "Іван Підкова", "Тарасова ніч"). Прикметна особливість "Кобзаря" – офорт на початку книжки за малюнком В. Штернберга: народний співець-кобзар із хлопчиком-поводирем – не ілюстрація до окремого твору, а узагальнений образ кобзаря, що дав назву збірці. Вихід "Кобзаря", навіть урізаного царською цензурою, – подія величезного літературного та суспільного значення. І. Франко писав, що його "поява...мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другого після "Енеїди" Котляревського. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухнула мов джерело чистої холодної води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову". Успіх "Кобзаря" був величезний. Ідейним осердям "Кобзаря" були "До Основ'яненка", "Іван Підкова", "Тарасова ніч".

Відразу ж з'явилися рукописні списки "Кобзаря". І. Срезневський, Л. Боровиковський, А. Метлинський вітали його. Про шкідливе спрямування збірки заявляв В. Каразін, відомий доносами на В. Кюхельбекера і О. Пушкіна. Рукопис альманаху Є. Гребінки був поданий майже одночасно з "Кобзарем". "Ластівка" вийшла друком через рік. У "Ластівці" було надруковано "Причинну", "Вітре буйний, вітре буйний...", "Тече вода в синє море", "На вічну пам'ять Котляревському" та перший розділ "Гайдамаків". Все це спричинило обговорення в пресі права на існування української ("малоросійської") мови, яку більшість визнавали як діалект російської або польської мов. Автори рецензій у російській пресі жалкували, що Т. Шевченко витрачає свій таланти на писання чи то неіснуючою, чи то мертвою, чи то вигаданою мовою, "провинциальным наречием", "подделываясь на хохлацкий лад" – замість – "прибавить долю хорошего в нашу настоящую русскую поэзию". В. Белінський виніс смертний вирок українській літературі та мові. У вступі до "Гайдамаків" Т. Шевченко гостро спародіював ці глузування та поради і дав одкоша ворогам української літератури і мови, речникам модних літературних стереотипів: ...Дарма праця, пане брате: / Коли хочеш грошей / Та ще й слави, того дива, / Співай про Матрьошу, / Про Парашу, радость нашу. / Султан, паркет, шпори, – / От де слава!!! А то співа: / "Грає синє море", / А сам плаче, за тобою / І твоя громада – / У сіряках!.." Правда мудрі! / Спасибі за раду. / Теплий кожух, тільки шкода – / Не на мене шитий, / А розумне ваше слово / Брехнею підбите. / Вибачайте... кричить собі, / Я слухать не буду.

На початку 1841 р. Т. Шевченко надіслав частину поеми Г. Квітці, який потім писав йому: "Гайдамаки" Ваші добра штука буде. Читав я декому з наших. Поцмакують... Друкуйте швидше..."

Вступ має характер присвяти твору В. Григоровичу. Очевидно, крім всього, Т. Шевченко покладав на нього надії, як на видавця. Але так не сталося. Поет займався цим сам. П. Корсаков через 3 місяці дав дозвіл на друк.

"Гайдамаки" – це романтична героїчна епопея національно-історичного змісту, присвячена Коліївщині – антифеодальному повстанню 1768 р. на Правобережній Україні проти польської шляхти. Сам поет звернення до теми Коліївщини пояснював спогадами з дитинства, розповідями діда Івана і говорив, що не читав нічого з історичних розвідок про гайдамаччину. Певно, це літературний прийом або захисна версія. Насправді Т. Шевченко читав "Историю Руссов", "Историю Малой России" Д. Бантиш-Каменського, "Історію Королівства Польського" Є. Бандтке, напевне знав у рукописі працю М. Максимовича "Сказание о Колиивщине". М. Гнатюк писав, що поет знайомився з працями тодішніх російських і польських істориків, які про масові народні рухи в Росії і на Україні писали як про "різню", "смуту" або "розбій". Так, в "Энциклопедическом лексиконе" Плюшара гайдамаки показані як "люди, жившие разбоем". Під іменем гайдамаків виставляли і справжніх розбійників, і тих, хто не мирився з наругою, і месників за кривду, і повстанців, і козаків-січовиків. Але в народній пам'яті жили ті, хто обстоював справедливість. "І саме цій народній пам'яті, її соціальній та моральній оцінці Шевченко довіряв найбільше – в цьому сенсі, мабуть, і треба розуміти його слова: "розказую так, як чув од старих людей", – писав І. Дзюба.

У "Передмові" до поеми Т. Шевченко, дослівно повторивши деякі місця з рядків розділу "Гупалівщина", висловив ідею братнього єднання українського, польського та всіх слов'янських народів: "Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами. Нехай житом, пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слав'янська земля".

Передмова до поеми написана в бурлескному стилі, як поетична містифікація. Поет ніби перевдягається в селянина-кобзаря і веде розмову його вустами. Перевдягання – це класичний засіб романтичної поезики. Отже, передмова – це іронічна гра. Сама поема цілком серйозна, хоча має саркастичні випадки проти "письменних". Гайдамаки для поета – його сини, а він – їх батько (бо ніби народжує їх удруге у світ з поверненням слави), матері нема – символічний ряд вигадливий, бо мати тут – Україна. Поет прагне українську історію не вигадати, а переосмислити на основі не панського, русифікованого, а українського, народного бачення і розуміння. Ця постава цілком романтична, бо романтики вперше побачили народ як джерело справжніх моральних вартостей. Вступ історіософічний. Акт освячення ножів також символічний, бо йдеться не про розбійницькі, а духовні мечі. Козаки карають шляхту "За те, що не вміла в добрі панувати". Поет нарікає на занепад історичної пам'яті в своєму часі, бо онуки Гонти й Залізняка їх теж позабували. Національно-визвольне повстання подається як річ жахлива, але відрадна: "Земля стогне, гнеться,

сумно, страшно, а згадаєш – серце усміхнеться", бо тільки в такий спосіб "козак оживе, оживуть гетьмани в золотім жупані, прокинеться доля", – ось мрія поетового Яреми, тобто йдеться про повернення Козацької держави та її самостійності. Ряд Ярема – Оксана – це засновок української родини, розбитої на початку через польську шляхетську сваволю. Щоб з'єднатись Яремі з коханою, треба повстати і силою визволити Оксану (Україну). Тільки після цього він одружиться, але йде кінчати ляхів, тобто потрібно остаточно звільнити землю, на якій хоче звити родинне гніздо. Інша символічна сцена – принесення Гонтою у жертву своїх синів, неісторична. Її треба розуміти як притчу із символічним підтекстом. Убивство синів – це повне відречення козацтва від польсько-українського взаєморозуміння та співжиття. Образ Гонти – це образ-символ. В епілозі Т. Шевченко подає власне бачення гайдамацтва як народного переказу, що його він слухав від свого діда – знову це вкладається в ряд продовження традиції. Гонта і Залізняк загинули, їх поминає тільки Ярема, після чого зникає в степах – розчиняється в часі; отже, залишається жити – кінець поеми символічний. Україна навіки заснула. (за В. Шевчуком).

Отже, Т. Шевченко оцінює Гайдамаччину цілком протилежно, навіть полемічно, до офіційної опінії "письменних", зокрема й земляків, фактично вперше встановлюючи в історичній науці той погляд, яким ми користуємося й тепер, тобто стає історіософом високої міри. Герої твору гіперболізовано романтичні. Т. Шевченко – творець великих образів, злеліаних у підсвідомості, і його образи важко виринають з контексту. Ми часто цитуємо Т. Шевченка, забуваючи, що він з тих поетів, яких найважче цитувати: у них немає легко роз'єднаних самодостатніх елементів – за всіма образами тягнеться нитка міту (за Є. Сверстюком, Г. Грабовичем).

Історія України була предметом Шевченкових роздумів, багата на приклади саможертвності в боротьбі за волю. Їх шукав у козацьких літописах, "Історії Русів". Героями творів були особи легендарні чи вигадані поетом – такими, що відбивали його уявлення про козацтво та його провідників. Серед ранніх поем "Іван Підкова", жанр якої А. Шамрай визначив "лицарським рапсодом".

Восени 1842 р. Т. Шевченко здійснив морську подорож до Ревеля (Таллін). Обставини мандрівки з'ясовані мало. Тут він скомпонував "Гамалію" та дуже занедужав. "Гамалія" – піснеспів на тему звільнення полонених козаків із турецької неволі. Твір написано у манері ранньої творчості і є простим поетичним описом козацького морського походу, з історичних осіб згадується тільки І. Підкова, ім'я головного героя взято довільно, бо існував козацький рід Гамалій, тут же воно неісторичне.

Т. Шевченко – поет-романтик. Це романтизм протесту проти жорстокої дійсності, в основі якого – утвердження права кожної людини на свободу й щастя. Романтичний герой раннього Т. Шевченка – це борець за волю – Тарас Трясило ("Тарасова ніч"), Підкова ("Іван Підкова"), Гонта, Залізняк, Ярема ("Гайдамаки"), Гамалія ("Гамалія"). Від ранньої творчості бере початок характерне для художньої системи зрілого поета органічний синтез романтичного й реалістичного.

Звернення до творів Т. Шевченка – це вивчення дива поета, дива його з'яви, дива "чару" його поезії, "дива" державності його – тобто життя його в українській нації.

Питання для самоаналізу

1. Чому монографія О. Кониського називається "Т. Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя"?
2. Скільки дітей було в родині Григорія Шевченка?
3. У якому році Т. Шевченко відвідав рідне село?
4. Кого Т. Шевченко називав "великий катюга"?
5. Кого Т. Шевченко згадує в поезії "Мені тринадцятий минало..."?
6. З ким Т. Шевченко познайомився у м. Вільно?
7. Коли Т. Шевченко прибув до м. Санкт-Петербурга?
8. Чи можна стверджувати, що історія м. Санкт-Петербурга – це частина історії України?
9. Що ви знаєте про навчання Т. Шевченка у Василя Ширяєва?
10. Хто вручив Т. Шевченку відпускну?
11. У чому суть нещастя Катерини за однойменною поемою Т. Шевченка?
12. Скільки творів увійшло до "Кобзаря" 1840 р.?
13. Кому присвячена поема "Гайдамаки"?
14. Скільки вступів у поемі "Гайдамаки"?
15. Що стало основою написання поеми "Гайдамаки"?
16. У якому стилі написана Передмова до поеми "Гайдамаки"?

Лекція 2 ЕВОЛЮЦІЯ БАЛАДИ В ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПОЕТА

План

1. Дитячі та юнацькі роки (1814-1830). Становлення Т. Шевченка як поета.
2. Українська романтична балада і балади Т. Шевченка. Спільне та своєрідне.
3. Особливості балад Т. Шевченка: а) образи; б) конфлікт; в) пейзаж; г) ліричні відступи; д) образно-тропеїчні засоби.

Література

1. Єременко О. Українська балада XIX століття (історія жанру). – Суми: Мрія-1, 2004. – 216 с.
2. Керлот Х. Словарь символов. – М. – REEL-book, 1994. – 608 с.
3. Кравченко В. Балади Тараса Шевченка. Інтерпретація. Навчальний посібник-хрестоматія. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 84 с.
4. Кравченко В. Жанр балади в історико-літературному процесі I половини XIX століття: навчально-методичний посібник до спецкурсу. – Запоріжжя, 2007. – 32 с.
5. Нудьга Г. Українська балада (з теорії та історії жанру). – К.: Дніпро, 1970. – 258 с.

Перед нами стоїть завдання: простежити розвиток жанру балади на прикладах творів Т. Шевченка, визначити всі балади у творчому доробку поета, простежити еволюцію жанру.

У 1836 році відбулося знайомство Т. Шевченка з І. Сошенком (1897-1876). Про місце їх зустрічі існує дві версії. І. Сошенко у спогадах розповідає, що вони зустрілись у нього на квартирі. Т. Шевченко розповідає про зустріч із Сошенком у Літньому саду (цей епізод перенесено з повісті "Художник" в "Автобіографію"). Однак для цього фрагменту в повісті поет використав відомий випадок, що відбувся з його товаришем В. Штернбергом, якого за малюванням там побачив художник М. Лебедев: він помітив талант юнака, допомагав йому порадами і сприяв вступу до Академії мистецтв. Насправді, як тільки Тарас дізнався, що І. Сошенко хоче познайомитися з ним, то прийшов до нього.

Цей біографічний момент згадуємо тому, що знайомство з І. Сошенком стало першим кроком до переломного моменту в його житті – викупу з кріпацтва.

В атмосфері, що панувала в гуртку Є. Гребінки, де пильно стежили за літературно-мистецьким життям, розвитком російської і молоді української літератури, пробудився літературний хист Т. Шевченка.

Пробує писати поетичні твори. Саме часу активного спілкування з Є. Гребінкою та його гуртком стосується згадка про перші віршовані спроби в автобіографії Т. Шевченка: "...в светлые летние ночи бегал в Летний сад рисовать с безобразных неуклюжих статуй... В этом саду и в то же время начал делать этюды в стихотворном искусстве; из многочисленных попыток он впоследствии напечатал только одну балладу "Причинна".

Т. Шевченко не випадково назвав поетичні спроби віршованими "етюдами", учнівськими вправами, пробами пера. Це – зріле, виважене визначення, висловлене наприкінці життя. Воно точно характеризує роль, яку відіграли в творчому ставленні митця, за його розумінням, перші поетичні твори. Очевидно, вони помітно поступалися баладі „Причинна” – першому визначному поетичному шедевру.

Відірваний з ранніх років від своєї батьківщини, від свого народу, Т. Шевченко навіть розмовляти рідною мовою мало коли мав змогу, а про читання українських книг годі було і мріяти. Тепер така можливість настала, але не відразу. Треба зважити і на те, що мова поетів-романтиків вже й тоді не могла вдовольнити поета. Вийшовши з самих глибин народу, добре пам'ятаючи народні пісні та думи, їх простоту і поетичну чарівність, молодий поет з перших же кроків поставився до своєї творчості вимогливо.

Отже, Тарасові було 23 роки. Він був ще кріпаком, доля йому ще не належала, вона була в руках пана П. Енгельгардта. Який же був Тарас? У Літньому саду він малює мармурові статуї богинь і купідонів. До саду він бігав одразу після роботи та й не мав пристойного одягу в той час.

За словами Г. Ключека, міне небагато часу – і Т. Шевченко стане вільним, навчатиметься в Академії мистецтв, відвідуватиме відомі в Петербурзі літературно-мистецькі салони. Заробляючи на життя малюванням портретів, матиме змогу одягатися модно і навіть вишукано, з гарним смаком, бо ж художник. Але пригніченість рабським становищем не була головною рисою молодого поета. К. Брюллов, В. Жуковський, Є. Гребінка та інші, що брали участь у звільненні його з кріпацтва, керувалися бажанням звільнити його не тільки через те, що він виявляв неабиякий хист до малюванням. Кожний з них бачив у юнакові непересічну особистість. Збереглися слова К. Брюллова: "Подобається мені його фізіономія – не лакейська". Дехто любляв говорити, що Тарас був людиною малоосвіченою і став видатним поетом тільки завдяки винятковому обдаруванню. Це помилкове твердження. Навіть не будемо говорити зараз, що Т. Шевченко успішно закінчив Академію мистецтв. Звернемо увагу на інше: молодий Тарас був людиною, яка "викувала сама себе". Ще, будучи кріпаком, використовував найменшу можливість, щоб читати книжки. Коли стане вільним, читатиме їх сотні, надолужуючи прогаяне; і він домігся свого – став високоосвіченою людиною.

Тарас любив романтичну поезію. Вона відволікала його від життєвих реалій. Ми знаємо, що романтики змальовували світ таким, яким його хотіли бачити. Але чи знав Т. Шевченко твори поетів-романтиків? Що наштотувало його випробувати себе у цьому жанрі? Свідчень цьому нема, отже це безпідставно. Але ми – філологи, а література вміє доводити вплив творчості одного письменника на іншого шляхом зіставлення та аналізу творів. Давайте це зробимо.

А. Метлинський "Смерть бандуриста": "Буря віє, завиває / І сосновий бір трощить; / В хмарах блискавка палає, / Грім за громом грядотить. / Ніч то углем вся зчорніє, / То, як кров, зачервоніє! / Дніпр клекоче, стогне, плаче / Й гриву

сивую трясє; / Він реве й на камінь скаче, / Камінь рве, гризе, несе..., / Грім, що гримне, в берег гряне – / З пущі полум'я прогляне".

Л. Боровиковський "Молодиця": "Ватагами ходили хмари, / Між ними молодик блукав; / Вітри в очеретах бурхали / І Псьол стогнав і клекотав. / Шуміли верби...рвалось листя; / Гули вітри попід мостом..."

– Що пригадалось Вам? – "Реве та стогне Дніпр широкий..." (І далі!). Це початок балади "Причинна", "класичний зразок мистецтва, живописання словом" (за Г. Ключеком). Він став народною піснею. Отже, жанр балади прекрасно пристосований для вираження власне романтичного світобачення, привернувши увагу Т. Шевченка.

Які ще балади Т. Шевченка пам'ятаємо зі школи?

1. "Причинна" (1838).
2. До першого "Кобзаря" увійшла балада "Тополя" (1839).
3. Авторський підзаголовок "балада" має суто романтичний твір "Утоплена" (1841).
4. 5. У період "трьох літ", що пов'язаний з двома подорожами Т. Шевченка на Україну, за назвою збірки автографів "Три літа", і охоплює період з 1843 по 1847 рік написано дві балади "Лілея" і "Русалка" (1846).
6. До циклу "В казематі" увійшла балада "Чого ти ходиш на могилу..." (1848).
7. 8. Балади "Коло гаю в чистім полі" та "У тієї Катерини" (1848), написані на засланні.

Отже, за всіма ознаками у творчості поета виділяємо 8 типових балад, чому знаходимо підтвердження в працях М. Боженка, Г. Нудьги, В. Лева, В. Шубравського, А. Юриняка, Л. Білецького і інших. Кількісний і тлумачний різнобій балад Т. Шевченка зумовлений недостатньою чіткістю самого визначення жанру балади в теоретико-літературних дослідженнях. Та і тим, що Т. Шевченко свідомо переходив жанрові ознаки, воедино поєднуючи ліричні і драматичні елементи. Він "рідно намагався розповісти, що трапилося насправді, тим більше не прагнув розповісти всі деталі того, що трапилося. Його цікавить не власне історія, а її глибоке, істинне, нині здебільшого забуте, або спотворене, або приховане значення..." (Г. Грабович).

О. Єременко подала таке визначення балади: "Балада – це суміжна змістоформа, утворена на помежів'ях лірики, епосу та драми, яка характеризується такими стійкими ознаками, як сюжетність, фабульність, наявність елементів фантастики, фатальним збігом обставин та лаконічністю викладу".

Ознаки жанру балади: таємничий тон викладу оповіді, обумовлений фантастичними обставинами і реальними життєвими подіями; драматизм зображених ситуацій; несподівані повороти дії; трагічна розв'язка сюжету; виразно баладна символіка, часто фольклорно-міфологічного походження; наявність надзвичайного героя, що діє у виняткових ситуаціях; баладний пейзаж; поєднання епічної оповіді з ліризмом; максимальна стислість викладу; монологічне мовлення; народнопісенні образно-тропеїчні засоби.

Українська романтична балада перед Т. Шевченком користувалася матеріалом, почерпнутим зі сфери побуту й фольклору. М. Яценко говорив, що їх художнє відтворення міфологічного мислення в принципі не сприяло соціально-історичному баченню дійсності, творенню самобутніх характерів. Ці твори позначені рисами фольклорної імперсональності та стилізації народних пісень. Виразні риси історичного часу й соціальні реалії конкретної суспільної обстановки з'являються тільки у творах Т. Шевченка.

Т. Шевченко не відкинув кращого в традиціях романтиків, не заперечив звернення до фольклору, як одного з джерел баладних сюжетів, але виявив тематичну, ідейну і мистецьку самостійність. Об'єктом зображення у баладах поетів-романтиків було фантастичне, незвичайне; у Т. Шевченка – фантастика, казковість – це поетичний засіб, через який він зазирає у реалії життя. Тобто, Т. Шевченко розвиток жанру спрямовує на реалістичне відображення життя. Романтичні настрої і малюнки повністю або частково поєднує з соціальними, нехай і не завжди чітко вираженими проблемами. Якщо розглядати його перші балади "Причинна", "Тополя", "Утоплена", то в них маємо тільки окремі елементи соціальної проблематики, але тенденції до їх прогресу такі сильні, що вже в наступних баладах "Лілея" і "Русалка", зовсім відмінних від балад романтиків, Т. Шевченко зовсім новий, бо його балада – нове явище, породжене подіями і роздумами "трьох літ". Якщо романтики йшли через окремі земні явища у світ фантастики, то Т. Шевченко через фантастичні малюнки заглядає у світ реальності. "Світ фантастики, – говорив Г. Нудьга, – стає ніби екраном, на якому фіксується і відповідно освітлюється художником реальне, соціально обумовлене життя особи на землі, між людьми".

Т. Шевченка приваблює не жахлива романтична фантастика, що "потрясає" людські душі, не забобонність і таємничість, а життєвість народної поезії. Як відзначав І. Франко, "здорова, світла і чоловіколюбна натура нашого поета відверталася від того огидного викладу темноти та ненависті до натури людської". Поета цікавлять людські почуття, а не фантастичні жахи, життя і щастя людини, а не кістлявий образ смерті. Може, все це і було причиною того, що, наприклад, М. Драгоманов, балади Т. Шевченка без застережень поставив вище всіх його інших творів.

Так, у баладі "Утоплена" моральне виродження породило в матері протиприродне почуття заздрості і зла до своєї дочки – позашлюбної дитини. Суттєве зауваження дав з цього приводу Г. Нудьга: "Лихо не втому, що вона народила байстра, а в тому, як до нього поставилася".

Як великий майстер, Т. Шевченко дає колоритні, і разом з тим динамічні, малюнки природи і життя людей, образи, повні пристрастей, а часом дійової енергії, чого не вистачало його попередникам. Він, як поет нового складу, суспільного і художнього мислення, по своєму ставиться до жанру балади. Це ставлення визначається його світоглядом, індивідуальністю як художника слова. Межа між людьми і русалками в баладах невелика, дуже умовна; русалки – це дівчата, з їхніми трагічними долями, і жахливим у їхньому "родоводі" є не фантастичне життя під водою, а те, що привело їх туди з людського середовища ("Причинна", "Русалка").

Слова "Реве та стогне Дніпр широкий..." із "Причинної" вражають величчю і могутньою силою. У контексті "Кобзаря" – це символічний заспів про грізний клекіт закутої сили народу. "Причинна" – то перше його чаклунство, за Є. Сверстюком. Це неймовірна магія – світ музики в слові. Музика між словами – світ загадковий і невловимий, як сам феномен "причинної" – завороженої дівчини, що розминулася із долею. То був його перший романтичний сон. Божевілля – це єдиний природний стан, у якому можуть залишатися живими ті, кому перекрито джерело істини й закрито Небо. Символічний образ могутньої ріки українського народу – це ключ духовної свободи всьому "Кобзареві".

У баладі "Причинна" образи і ситуації дещо умовні, як і у романтиків, але все ж у них більше реального, ніж умовного. Тут уже автор пробує вести розмову у соціальному плані: дівчина – сирота, нещаслива. Нещастя їй посилає доля ("Така її доля..."). Соціальні проблеми тут виступають тільки зародково, але як вони розвинулися уже в баладі "Тополя". Той же козак, та ж дівчина, з їх розлукою, та ж ворожка..., але нещастя приходить тому, що мати "за сивого багатого" нишком єднає дочку. Тут уже ніякої романтичної умовності, навіть героїня не йде так беззастережно на смерть, як у "Причинній": що робити, роздумує вона, утопитись? Жаль душу губити! Такими ж мотивами любові до життя і людини позначені авторські ліричні відступи. Відповідно до цього й свіжі барви хоча експресивного, але не похмурого і не зловісного (порівняємо початок "Причинної": "По діброві вітер виє", "Край дороги гне тополю", "Поле як те море синіє") пейзажу. Фарби ранкові, степові, це пейзаж України, а не умовний, як у романтиків. Незнані в романтичній поезії моральні проблеми розроблені в баладі "Утоплена" ("вдова без сороба дочку породила").

Отже, три названі балади ілюструють шлях Т. Шевченка від балади суто романтичної до балади романтично-соціальної, риси якої найкраще виявилися в баладі "Лілея", багатопроблемному й узагальнюючому творі, яку називають антикріпосницькою баладою, бо, за Є. Кирилюком, у творі висловлено "алегоричний докір суспільству за несправедливе ставлення до жінки", відображено "соціальні суперечності кріпосницької дійсності".

Балади "Русалка", "Чого ти ходиш на могилу...", "Коло гаю в чистім полі" Т. Шевченко розробив в плані соціально-побутовому. Їхні сюжети деякою мірою в'яжуться з народними баладами, образи також на перший погляд традиційні, але насправді нові і своєрідні, у чому переконуємось, прочитавши ще один твір "У тієї Катерини", де автора цікавлять морально-етичні проблеми, які він розробляє по-новаторськи. Зв'язок з романтичною літературою майже обривається, натомість поглиблюється освоєння народних сюжетів і мотивів та високо підноситься поетична особистість автора, національна своєрідність балад. Пісенні мотиви поет перетворює в чітко відлиті бронзові образи, за якими криються великі гуманістичні життєлюбні ідеї автора. Т. Шевченко скористався сюжетом народної балади "Тройзілля" і зробив його ще виразнішим, висловивши при цьому думки й почуття зібрано, економно, до того ж енергійнішим, як у фольклорі віршем.

У ранніх баладах автор вдається до ліричних відступів, щоб глибше розкрити внутрішній світ героїв, що є нетиповим для жанру балади. Так,

скажімо, у "Причинній" – "Така її доля..." – ліричний відступ звучить як звинувачувальна промова. Сповнений риторичних звертань, окликів та запитань, різко відходить від інтонації коломийкового розміру вірша (Г. Сидоренко вказувала, що тут чотиристопний амфібрахій). Ліричні відступи відсутні в інших баладах, але вони не потрібні. Характер героїв зумовлюється діями і вчинками, тими драматично-трагічними обставинами, в які вони потрапили (наприклад, "У тієї Катерини": Катерина "ця", а не інша, має індивідуалізовані, соціально-психологічні риси, висловлені, як у всякій баладі, уривчасто; в неї хата на помості, вона чорнобрива... Але в центрі твору – не вона, а героїзм, великодушність і гордість, незалежність і нетерпимість козаків до всякої неправди. За те, що Катерина "одурила" (одне тільки слово, а ми вже знаємо, що це за тип героя), поплатилась головою, козаки ж в степу побратались).

Хто є носієм зла у баладах Т. Шевченка? – Пани, "злії люде", або просто "люде"; а карають його звичайні люди. "За що вони розлучили мене із тобою" ("Причинна"). Вони, "чужі люде" – ознака несправедливості. "За що мене як росла я, люде не любили?" ("Лілея").

По новому вирішує це автор у баладі "Чого ти ходиш на могилу..." Як і в ранніх баладах, автор намагається вказати, що причини страждань дівчини – соціальні. Натяк, але зрозумілий: калину зростила не вода, а ріки-сльози.

Отже, у Т. Шевченка ідейна багатоплановість балад, розкішний малюнок, ніжність фарб, глибина розкриття людського серця й душі, глибокий підтекст твору, багата поетична фантазія, якою поет послуговується при своїх розповідях про зовсім реальне життя народу.

Балади поета актуальні суспільною думкою, поетичним узагальненням, філософською насиченістю мотивів, композиційно досконалі й завершені. Відштовхнувшись від традицій, він іде своїм шляхом. Давні символічні образи використовує для характеристики суспільної думки, надає їм об'ємності і поетичної виразності. Так, "малії діти", "русалки" – це утоплениці, скривджені злими людьми, діти покриток; дуб – символ сили і довголіття, тому така трагічна розв'язка; калина – тут сумна символіка, символізує продовження життя у рідні, світлу пам'ять; тополя – символ дерева життя; диво. Зілля – символ смерті і відродження; криниця – святість, чистота, розлука; символічне число три. Образ дуба дуже своєрідний символ у баладах Т. Шевченка "Причинна", "Коло гаю в чистім полі", "Лілея".

Ранні балади у поета мають широкі розгорнуті пейзажі: початок "Причинної", "Тополі". В "Утоплений" – спокійно лагідне пейзажне обрамлення. У баладі "Чого ти ходиш на могилу..." роль явищ природи наближена до функції улюблених в народних піснях паралелізмів і символів. У баладі "У тієї Катерини" явища природи вплетені в сюжет твору окремими деталями – "вітер", "поле", "степ", – і все, але ці деталі надто важливі, бо підкреслюють вільнолюбиву натуру запорожців.

На відміну від своїх попередників і сучасників, Т. Шевченко вдається до ліризації сюжету й образів, до їх психологічного трактування, чого не було у романтиків, надає розповіді особливої м'якості і задушевності, ніжності слова й

прозорості кольору. У ранніх баладах наявні ліричні відступи, своєрідна ритміка творів, гнучкий коломийковий вірш; далі – діалогічне і монологічне мовлення ("Лілея"); форми слів зі зменшувально-пестливими суфіксами, звукопис ("Утоплена" – нагнітання літери р вносить неспокій, засоби алітерації, повторення приголосних ч, с, ш, х, ц створюють зорові і слухові образи; постійне ритмічне повторення плавного л створює ніжну і теплу картину). Увага до звукопису, до мелодики вірша були заслугою романтиків Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова. Техніку віршування розробив А. Метлинський, у якого вчився Т. Шевченко. Образ оповідача, що передає основний зміст твору ("Утоплена"), підсилює багатогранний шевченківський ліризм, виражає співчуття поета героїні.

Автор у творі не вводить слова "смерть". У "Причинній": не називає героїв самогубцями, вони жертви, "їх убито" У баладі "Чого ти ходиш на могилу..." пише: "Утомилось, молодеє, навіки спочило...").

У баладах особистість – не тільки суб'єкт, а й об'єкт зображення. Поет, зосередившись на кульмінаційних моментах сюжету, на душевних настоях героїв, пропустив це крізь тонке чуття і багатий інтелект, витворив образ ліричного героя. Ліричне "я", вміло поєднавши суспільний і естетичний ідеал мас, піднеслося над ним, зберегло своє, суто Шевченківське обличчя.

Отже, балади Т. Шевченка – це розповіді про трагічну подію, що поєднують в собі епічні, ліричні та драматичні елементи. Життєвий матеріал, спосіб його освоєння, композиція і форми викладу надають їм жанрово-стильової неповторності. Форма жанру балади, короткого небагатослів'я, дала можливість утверджуюче і переконливо передати весь драматизм ситуації, вмотивувати гостру сутичку характерів, чого важко було б досягти спокійною епічною розповіддю.

Т. Шевченко, використовуючи мотиви та образи універсальної глибини, символи, що зберігають здатність до множинних нашарувань, надає їм особливих рис оригінальності і неповторності у типових баладах. Сумна душа поета тужила піснями. "Але туга ця знаходила вислів у формі кращій і ще досконалішій, ніж та, що її мали українські пісні. Обидві знані йому стилістичні форми – народнопісенна й та літературна, що її взірці знав із російської, польської та української поезії, у дивно гармонійній сполучці творили нову українську поетичну форму" (П. Зайцев). Це й була лірична балада, той жанр романтичної літератури, що перевищує інші глибиною змісту, що "легко і просто" дався Т. Шевченкові.

Питання для самоаналізу

1. У якому році познайомились Т. Шевченко та І. Сошенко?
2. Як називав Т. Шевченко свої перші поетичні спроби?
3. Чи знав Т. Шевченко твори поетів-романтиків?
4. Скільки типових балад нараховуємо у творчості Т. Шевченка?
5. Що таке балада?
6. Які ознаки жанру балади?
7. Чому найбільше уваги приділяв Т. Шевченко у баладах?

8. Чи правильне твердження, що ранні балади Т. Шевченка ілюструють шлях від балади суто романтичної до балади романтично-соціальної?
9. Чи характерні ліричні відступи для балад Т. Шевченка?
10. Хто носій зла у баладах Т. Шевченка?
11. Які символи зустрічаємо у баладах Т. Шевченка?
12. Яку роль відіграє пейзаж у баладах Т. Шевченка?
13. У чому різниця між баладами поетів-романтиків і баладами Т. Шевченка?
14. У баладах Т. Шевченка фантастичне – це об'єкт зображення чи поетичний засіб?

Лекція 3 ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ПЕРІОДУ "ТРЬОХ ЛІТ"

План

1. Подорож на Україну (1843).
2. Знову в Петербурзі (1844-1845).

Література

1. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. – К.: Критика, 2000. – 317 с.
2. Кравченко В. "Забвение прошедшему. Мир и любовь настоящему": про взаємини Т. Шевченка та Лукашевичів // Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. пр. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет. – 2012. – № 3. – С. 140-145.
3. Сокур А. Вознесенівська гора. (Краєзнавчі нариси з історії Запорізького краю). – Запоріжжя: Офіс-Маркет, 2003. – 108 с.
4. Супруненко В. Остров за порогами // Молчаливая вода кяриза. – М.: Молодая гвардия, 1987. – С. 25-29 с.
5. Шевченко Т. До Я. Г. Кухаренка // Шевченко Т. Повне зібр. тв.: у 12 т. / Жулинський М. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 30-31.

Давно Т. Шевченко мріяв побути на Україні. Мав надію поїхати до Італії. Але сума гонорару за друге видання "Кобзаря" (1844) виявилась недостатньою. Думку про виїзд до Італії довелося назавжди залишити. Навесні 1843 р. знаменитий портретист, двадцятидев'ятирічний Т. Шевченко їде до рідної України. П. Жур довів, що Т. Шевченко міг виїхати на Україну з Петербурга в травні. Він їхав білоруським трактом разом Є. Гребінкою і його сестрою Людмилою. У повісті "Музыкант" – розповідь про злиденну Білорусію; повернення з України – в повісті "Княгиня".

Мандруючи по українських маєтках поміщиків-меценатів і заробляючи гроші портретуванням, досягнув у цій справі великих успіхів. Панночки із захопленням читали вірші Т. Шевченка і з задоволенням позували талановитому художнику.

На запрошення Григорія Тарновського поет прибув у село Качанівку (Чернігівщина), привіз картину "Катерина". Поміщику картина сподобалася, і він придбав її. У Качанівці, за проектом В. Растреллі, було споруджено кріпаками палац, насаджено величезний парк, була велика бібліотека і галерея. У різні часи бували тут М. Гоголь, М. Глінка, С. Гулак-Артемівський, М. Максимович, М. Маркевич, В. Забіла, М. Костомаров; М. Глінка писав тут оперу "Руслан і Людмила". Саме на матеріалі качанівських вражень (палац і кріпосний гніт) написано на засланні антикріпосницьку повість "Музыкант", де Кленівка – Качанівка, а Арновський – Тарновський. Буржуазні фальсифікатори мали всі підстави приховувати від нащадків справжнє прізвище власника Качанівки, бо той був жорстоким кріпосником – визискувачем і вкрай розбещеним. До його гарему належали навіть родичі. Особливо страдницькою за часів кріпацького лихоліття була жіноча доля. Зовсім молодих дівчат насильно відривали від сім'ї і забирали до панського гарему, так званої дівочої виспи. Марко Вовчок стверджує достовірність існування цього антигуманного

явища, наруги над людиною. У примітці до повісті "Гайдамака" вона зазначала: "Остатки подобной дівочої виспи автор видел в с. Качановке, в имении, только что перешедшем от умершего дяди к В. В. Тарновскому" (у 1854 р. Опанас Маркович робив статистичний опис володінь магната). Побачивши в хазяїнові типового кріпосника, Т. Шевченко з Качанівки виїхав до Києва, де був ще підлітком, козачком пана Енгельгардта. З ним постійно був альбом. (У 1843 р. намалював картини "У Києві", "Пейзаж Києва", "Київ із-за Дніпра", "Дальні печери Києво-Печерської лаври").

На початку червня познайомиться з М. Максимовичем, П. Кулішем, що вчителював у Києві на Подолі. Разом оглянули Межигір'я, історія якого тісно пов'язана із Запорізькою Січчю. У Києві Т. Шевченко познайомився з багатьма художниками. Із О. Сенчилом-Стефановським будуть разом працювати в археологічній комісії. Познайомився з найстарішим художником України К. Павловим, з багатьма студентами університету. Молодь його тепло вітала, саме тоді тут утворилося Кирило-Мефодіївське товариство.

П. Жур, посилаючись на спогади Варфоломія Шевченка, зауважує, що Т. Шевченко двічі був у Кирилівці, але обидва рази не застав свого родича, який їздив до Одеси. У Кирилівці на нього чекав 100-літній дід, брати, сестри (намалює портрет діда, "Хата батьків Шевченка", "Вдовина хата в Україні").

У маєтку Є. Гребінки на хуторі Убежище (глухий кут Пирятинщини) був недовго у кінці червня, звідси приїхали до с. Мойсівки Полтавської губернії (нині Драбівський р-н Черкаської обл.), яке називали Версалем Лівобережної України. Тут стара поміщиця Тетяна Густавівна Волховська – власниця маєтку, влаштувала великий бал на відзнаку іменин покійного чоловіка. У неї не було дітей, тому вона проживала свої маєтності, не боячись залишити борги. На такі бали з'їжджалося до двохсот людей із різних губерній. Оркестр, хор, розкішний дім з кришталевими люстрами і дзеркалами, чарівний парк із статуями і фонтанами – все це створювало атмосферу великого свята. Т. Волховська меценатствувала – подарувала Академії мистецтв 26 картин Ле Пренса. 82-річна Т. Волховська навряд чи зрозуміла, хто такий Т. Шевченко, але ним зацікавились навіть ті пани, що говорили тільки французькою. Т. Шевченко був у центрі уваги в колі, в якому була відома свого часу Софія Олексіївна Закревська, 45-річна приятелька Є. Гребінки, відома як письменниця, авторка статей, надрукованих в "Отечественных записках", через яку Т. Шевченко познайомився з усією родиною Закревських. На балу поет побачив Ганну Закревську і закохався. Вродлива Ганна майже весь вечір пробула в товаристві поета, а потім він попросив на згадку блакитну квіточку, що була нашита на сукні. Коли ту квітку пізніше у поета побачив О. Чужбинський, Тарас згадав: "Гарна молодичка і така привітна... Здається і забудеш про неї, а побачиш квіточку, так тебе і потягне". У Мойсівці Т. Шевченко познайомився з О. Афанасьєвим-Чужбинським, Яковом де Бальменом, Олексієм Капністом.

Із О. Капністом, підполковником, сином відомого російського письменника, членом Південного товариства декабристів, він виїхав із Мойсівки, бо той їхав до сина у Яготин. Варвара Рєпніна згадувала, що вони

прибули до Яготи́на після великої грози і зливи. Рєпні́на не була заміжною, й поступово в неї зародилося почуття до Т. Шевченка.

На запрошення Закревських Т. Шевченко побував у їхніх маєтках. У селі Березова Рудка жила Варвара Закревська із доньками, Софією та Марією, і трьома синами Платоном, Михайлом і Віктором. Найцікавішою постаттю був Віктор Закревський. Місцева вчителька Н. Різва, яка 15 років служила в онуки Ганни – М. Г. Закревської, котру любив О. М. Горький і якій він присвятив "Клима Самгі́на", згадувала, що Віктор усе життя прожив у цивільному шлюбі з простою селянкою. Закоханість Тараса в Ганну, дружба з Віктором притягували поета до Березової Рудки в 1843-1844 та в 1845-1847 рр. Саме тут він малює портрети Платона Закревського та його 21-річної дружини Ганни. Фахівці вважають, що Ганні була присвячена журнальна публікація поеми "Сліпий", де поет молиться на зорю вечірню: "О, мій тихий світе, / Моя зоре вечірняя! / Я буду витати / Коло тебе і за тебе / Господа бламати!"

Почуття до Г. Закревської було серйозним, бо на засланні поет буде згадувати її, приховавши ім'я під літерами "Г. З.", напише кілька віршів-спогадів про Україну, де згадає і про той бал: "І ті люди, і село те, / Де колись, мов брата, / Привітали мене. Мати! / Старесенька мати! / Чи збираються ще й досі / Веселії гості / Погуляти у старої, / Погуляти просто, / По-давньому, по-старому, / Од світу до світу?"

Ганна померла молодою в рік повернення поета із заслання, проживши 35 років, і була б навіки забутою, якби не стала музою пера і пензля, музою спокуси Т. Шевченка, поета і художника.

Був Т. Шевченко у селі Ісківці в маєтку О. Афанасьєва-Чужбинського, їздили в Лубни на ярмарок і дивилися тут п'єсу О. Шаховського "Казак-стихотворец". 11 вересня закінчувався термін "виду" (документа на право мешкання під час відрядження), наданого йому конференц-секретарем В. Григоровичем, і Т. Шевченко поспішає до Г. Тарновського, який мав з'ясувати, що робити йому далі. Очевидно, В. Григорович задовольнив прохання, бо "вид" продовжили на 2 місяці.

У серпні 1843 р. Т. Шевченко вирушив на Запорозжя – спустився по Дніпру, ночував у колишньому с. Августинівка в родині Сербинів (Серби́ченків). Що така подорож відбулася, свідчить лист Т. Шевченка до Якова Кухаренка від 26.11.1844 р.: "Був я уторік на Україні – був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав...". На Запоріжжі побутують перекази про гостини Т. Шевченка в с. Микільському, і на дніпровських порогах, і в с. Вознесенці, і на Хортиці. П. Ребро переповідав, що столітній рибалка із с. Вовниги Влас Серби́ченко говорив, як, йдучи до Микільського, зустрів Тараса, котрий ходив до Ненаситецького порога – "вклонитися Діду". У Микільському ночував, на прохання селян читав їм твори.

"Сімейні перекази Булатів про перебування Т. Шевченка в селі Вознесенці та на о. Хортиці 1843 року" записані краєзнавцем А. Сокуром. Переправившись біля Кічкаса через Дніпро, зупинився у Вознесенці. У XVI – XVIII століттях ці землі належали Запорозькій Січі. Це село засноване козаками Нешкребівської застави та рибалками, тому називалося Нешкребівкою, а ще раніше – слобідка

Підгородня; офіційна назва виникла після того, як було збудовано Вознесенівську церкву, про що писав Я. Новицький. Розташоване воно було в минулому на найвищій точці міста (87 метрів над рівнем моря) – Вознесенівській горі. Садиба Прокопа Булата була на перехресті нинішньої Набережної магістралі та Центрального Бульвару. З цього місця добре видно і Дніпро, і Хортицю. Біля теперішнього Палацу спорту Булати сіяли чорне просо (сорго). Околиці були вкриті лісом, кишіли звіром. – Одного разу, – розповідав 77-літній Федір Никонович Булат, – дід Андрій довгою палицею провів по просі, що стояло стіною. – Гарне, – промовив дід, а потім злякано: – Гарнее... Бо з нього вискочив великий вовк і подався вниз до Дніпра. Проти хати Булата на плесі Дніпра видно було острівця. Колись біля нього до затоплення Каховським водосховищем був іще один. Їх так і звали – Велика скеля і Мала скеля. На Малій скелі Булати вибілювали полотно. Одного разу в бурхливу повінь, коли Дніпро піднявся на кілька метрів, їхнє добро знесла вода. Траплялись і посушливі роки, коли Дніпро проти Вознесенівської гори переїжджали кіньми.

В. Супруненко розповів зі слів правнука Дмитра, що в родині його прадіда Прокопа Булата жив Т. Шевченко у серпні 1843 р., пив воду із Козацької криниці, що в Громушиній балці, з якої піднімається Тарасова стежка, вказана свого часу Булатами. Спомини про цю подію передавалися з покоління в покоління.

Т. Шевченко, виявляється, із Кічкаської переправи не пішов, як того вимагали існуючі тоді приписи для подорожніх, до сільської управи, а прийняв запрошення Прокопа Булата. Мандрівного "ученого чоловіка" запросив до себе ночувати вознесенівський селянин. Із відомих причин поет утаємничував і свою особу, і свої гостини, лише Роману Прокоповичу він зізнався, хто є насправді. Звісно, з часом таємне стало відомим багатьом, а відтак з'явилося чимало переказів, природно, правдивих, і не зовсім. Булати передовсім покладалися на пам'ять свого роду. Згадують, що то був молодий, привабливий собою і приязний чоловік, розумний і грамотний, котрий часто малював і щось писав. Тоді за межею Булатівського городу на галявині стояли вітряки, де завше було людно – ділилися новинами. Тарас розповідав селянам про зруйнування Запорозької Січі, нищення і переслідування козацтва, про те, що землі запорожців віддано у користування колоністам. 18 німців-менонітів господарюють на Хортиці – матері Запорозьтва: "А на Січі мудрий німець картопельку садить..." 1789 р. царський уряд запросив у степи німців, що належали до релігійної секти менонітів. Граф Рум'янцев-Задунайський назвав їх у Пруссії під час Семирічної війни і порекомендував урядові як добрих господарів, тверезих і працьовитих. "Уряд відвів менонітам землі в Хортицькому урочищі та острові Хортицю... Кожна родина одержала по 65 га" (А. Клебанов "Меннониты, М.-Ленинград, 1931). Хазяйновиті німці вирубували на будови і паливо ліси на острові. Газета "Северная пчела" від 5 січня 1810 р сповіщала, що хортицькі меноніти одержали в дарунок від російського уряду 100 іспанських овець. Дуже швидко вівці обскубли квітучі схили Хортиці. Ось

чому в листі до Я. Кухаренка Т. Шевченко продовжував: "...сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, бодай вони переказилися".

Із глибоким болем говорив Т. Шевченко, колишній кріпак, і про нестерпну долю українського народу, однією з причин цього вважаючи те, що до управління Україною закликано багато чужинців, передовсім вихідців із батьківщини Катерини II. Поет запевняв усіх, хто його слухав, що недалеко той час, коли настане кінець їхній владі і привілеям, переконував люд, що землю у панів одберуть і передадуть тим, хто у поті чола робить на ній. Така бунтівлива промова 29-річного Т. Шевченка, природно, трималася у великій таємниці, а тому тільки перед смертю Роман Булат розказав про неї своїм синам та небожам. Виявилося, що саме Роман, на два роки молодший свого нового приятеля, возив Тараса на каюці навколо Хортиці, що такий непростий гість полюблив ночувати у плетеній колибі під старою грушею і що родині було подаровано "Кобзаря". 97-літній дід Дмитро читав напам'ять "Трьох воронів", "Сліпого" ("Як цариця... степи запорозькі / Німоті ділила. / Та бахурям і байстрюкам / Люд закріпостила"). У збірнику "Малорусские народные предания и рассказы" (Київ, 1876) Я. Новицький подав розповідь про урочище Сагайдачне, записану "от вознесенского крестьянина Романа Булата", яку повторює у статті "З берегов Днепра" (Катеринослав, 1905).

Як стверджував Дмитро Булат, перебуваючи в Олександрівську, Т. Шевченко зупинявся в родині Яценків (тепер вул. Грязнова). Від Булатів Т. Шевченко поїхав до Олександрівська, на ярмарок, що відбувався на площі, яка з 1905 року носить ім'я Т. Шевченка. А звідти він подався на місце козацьких вольностей – в напрямку Нікополя, Капулівки, Покровського. Під час подорожі створено малюнок "Покровська січова церква".

Із Хортиці, як свідчить краєзнавець В. Підворко, поштовим шляхом через станцію Томаківка продовжив подорож на Нікополь – Капулівку – Покровське. Його вабили козацькі святині: на Нікопольщині – Томаківська Січ, у Капулівці – Стара Січ, на території села Покровське – Нова Січ. У Капулівці вклонився могилі легендарного запорізького кошового отамана Івана Сірка. Оглянув і колишню Чортомлинську Січ, плавав річками і протоками, що оточують її, зарисовував план укріплень. У с. Покровському малював Покровську січову церкву. Вразила письменника Чортотомлицька Скіфська могила.

Під впливом баченого 9 жовтня 1843 року в с. Березань, куди з Кирилівки його відвіз брат Йосип, він написав вірш "Розрита могила" і вніс його до альбому "Три літа". Поштовхом до написання поезії стали розкопки археологічних пам'яток, могил (курганів). У Шевченкові часи могили були характерною рисою українського степового ландшафту, і він вважав їх пам'ятками епохи козаччини. Образ могили має амбівалентний характер: вони – свідки слави і безслав'я, боротьби за свободу і пригноблення. Звідси – негативне ставлення до їх розкопок. У "Розритій могилі" – узагальнений образ України, пограбованої царизмом. У зверненнях-докорах персоніфікованої матері-України до гетьмана Б. Хмельницького, стилізованих під народні голосіння, Т. Шевченко вперше називає винуватця і причину кризового становища України. Її він бачить в історичній помилці Б. Хмельницького –

підписанні Переяславської угоди (1654), що обернулася для українського народу ліквідацією його здобутків на шляху до створення власної держави, неволею (кріпацтвом), руїною. Це по-перше. По-друге: коли Т. Шевченко писав, що "степи запродані...німоті", то мав рацію. Йдеться про передачу колоністам земель Запорозької Січі після її зруйнування Катериною II. Перші німецькі колонії були засновані 1789 р. на острові Хортиця. Єврейська колонізація причорноморських степів почалася в 1807 р. Т. Шевченко мав на увазі родину братів Штігліців – царських придворних банкірів. Село Покровське, яке виникло на місці зруйнованої Нової Січі, Катерина II подарувала генерал-прокуророві князю В'яземському. Вдова його продала власність придворному банкірові німецькому баронові Штігліцу, який перепродав великому князю Михайлу Миколайовичу. Перевертнями поет називає українців, які з корисливою метою нехтували національними та соціальними інтересами народу. "Розрита могила" – медитативна елегія Т. Шевченка, перший зразок його політичної поезії.

Сумні враження від подорожі пояснюються надто суворою дійсністю тих часів. Ці враження від подорожі по Україні незабаром було узагальнено і переписано в альбом під назвою "Три літа". Цілком можливо, що тоді ж зародився в поета план викупу родичів із кріпацької неволі. Залишивши думку про виїзд за кордон за власні кошти, він вирішив здобути гроші на викуп рідних виданням альбому офортів "Живописная Украина". Для цієї серії в різний час і в різних місцевостях виконані ескізи олівцем.

Найбільше матеріалу про перебування його на Україні маємо саме в спогадах О. Чужбинського. Т. Шевченко багато читав, зокрема А. Міцкевича в оригіналі. Зафіксовано чимало важливих деталей і спогадів, які характеризують ставлення поета до кріпаків і поміщиків-кріпосників. Мемуарист розповідає, як одного разу вночі він не захотів будити хлопчика-козачка і сам пішов по воду, наспівуючи "Та немає в світі гірш нікому...".

О. Чужбинський згадував, що Т. Шевченко завжди носив у кишені дрібні гроші, щоб подавати милостиню. Часто його обдурювали і виманювали, просячи "на бідність", останні гроші. Довідавшись про шахрайство, він гнівався і давав слово бути обачним. Але незабаром якийсь пройдисвіт-жебрак, стрівши його, жалібним голосом прохав "на бідність" і Т. Шевченко забував обіцянку. А коли йому знайомі радили, щоб був уважнішим, він говорив: "Я й сам тямлю се, але ліпше мене тричі обдурять, а я все-таки подам і вчетверте і, може, подам саме тому, хто справді не бачив шматка хліба".

Поміщики, в яких бував поет, знаючи його кріпацьке походження, намагалися всіляко приховати від нього те, що могло його вразити: "Хоть перед ним везде все старались показывать домашний быт свой в праздничном виде, однако трудно было обмануть человека, подобного Т. Шевченку, который выйдя сам из крепостного сословия, очень хорошо знал кулисы и декорации на сцене помещичьей жизни". О. Чужбинський, що сам належав до поміщицького кола, відзначав: "Но Шевченко уже разочаровался в некоторых наших панах и посещал не многих". Приховано прізвище кріпосника (за переказами це був Трепов), поведінка якого обурила поета. "Один господин не желая отстать от

других пригласил Шевченко пообедать. Мы пришли рано. В передней слуга дремал на скамейке. К несчастью, хозяин выглянул в дверь и разбудил его собственноручно... по-своему,... не стесняясь нашим присутствием. Тарас покраснел и вышел. Никакие просьбы не могли заставить его возвратиться". "Господин не остался впоследствии в долгу: темная эта личность, действуя во мраке, приготовила немало горя нашему поэту". Але це був рядовий і малоосвічений кріпосник. Значно гостріше вразила Т. Шевченка поведінка "вченого" П. Лукашевича. М. Чалий розповідав, що взимку, в лютий мороз той прислав до Т. Шевченка в Яготин (30 верств) із запискою свого кріпака пішки з наказом того ж дня повернутися з відповіддю. Дізнавшись про те, і не маючи права затримувати, бо господар покарав би його жорстоко, Тарас написав листа, в якому заявив, що припиняє з ним знайомство назавжди. Кріпосник не вгамувався і відповів листом, в якому завдав тяжкої образи поетові (мовляв, у нього триста душ таких, як Т. Шевченко). Ці факти допомогли йому звільнитись від ілюзій абстрактного "загальнолюдського" гуманізму: "І я прозрівати / став потроху... Доглядаюсь, – / Бодай не казати. / Кругом мене, де не гляну, / Не люди, а змії". ("Змії" – лукашевичі, тарновські, трепови та ін.).

Але Т. Шевченко зустрічався не лише з кріпосниками. Іншим було коло, до якого належали Віктор і Михайло Закревські, Яків і Сергій де Бальмени (їх маєток у с. Липовицях не раз відвідував поет), Микола Маркевич.

О. Капніст привіз Т. Шевченка в маєток Репніних. Восени 1843 р., працюючи над копіями портрета М. Репніна роботи Й. Горнунга, він прожив тут тривалий час. Дружина Миколи Репніна (а він – рідний брат декабриста Сергія Волконського) була внучкою гетьмана К. Розумовського, якому належав цей хутір. Господар – учасник війни 1812 р., генерал-губернатор Малоросії (Чернігівщини, Полтавщини), людина світлих помыслів. Це він у 1818 р. запросив до Полтави театральну трупу з Харкова, в складі якої грав тоді молодий актор-кріпак М. Щепкін, а керівником театру Репнін призначив І. Котляревського. Уся атмосфера в Яготині була насичена духом декабризму. Варвара Репніна, їх донька, дуже співчувала декабристам. Їй було тоді 35 років, на шість років більше, ніж Шевченкові. Після кохання до Льва Абрамовича Баратинського, брата відомого поета з так званої "пушкінської плеяди", вона почувала себе самотньою (на перешкоді одруження стала мати), і закохалася в Тараса. Розумна княжна, нехтуючи плітками і забобонами, сміливо простягла поетові руку через соціальну безодню, що була між ними. Ю. Ковтун писав, що в житті бувають такі моменти, коли за збігу обставин, за волею провидіння і за сприяння багатьох людей з'являються в певному місці, в певний час окремі знакові особистості, щоб зробити свій вагомий внесок у поступальний рух свідомості людства.

У листі до Шарля Ейнера вона писала: "... зовуть його Шевченком. Запам'ятайте це ім'я, дорогий учителю, воно належить до мого зоряного неба... Шевченко посів місце в моєму серці... я дуже люблю його і цілком йому довіряю. Коли я б бачила з його боку любов, я, можливо, відповіла б йому пристрасно...". Т. Шевченко завжди ставився до неї з повагою, називав сестрою. Тут в Яготині склалося обізнане з літературою і мистецтвом

середовище. В. Рєпніна описує, як поет читав свою поему "Слепая", що справила на всіх велике враження. У світі наративних поем Т. Шевченка згвалтування чи зваба головного героя часто є центральною подією; майже завжди це трапляється з жінкою ("Катерина", "Відьма", "Наймичка", "Княжна", "Марина", "Марія"), як і у "Сліпій".

Тут поет написав поему російською мовою "Безталанний" (1843), яка наступного року була видана під назвою "Тризна" – "автопортрет душі і долі Тараса з трагічними пророцтвами, які, на жаль, здійснилися". Це єдиний великий поетичний твір, що є перехідним етапом від ранньої творчості до періоду повного розквіту й зрілості таланту. У центрі уваги Т. Шевченка не теоретичні уявлення про світопорядок, не абстрактна ідея людяності, не політичне вчення, а людина сама по собі, в своєму реальному бутті. Ілюстрацією цього є слова із "Тризни": "В ком веры нет – надежды нет! / Надежда – Бог, а вера – свет".

Слово "тризна" у стародавніх слов'ян – завершальна частина поховального обряду; або те ж саме, що й поминки. Тут маємо початок мотивів майбутньої політичної лірики періоду "Трьох літ". Мотив самопожертви заради людей – христологічний мотив образу пророка як втілення громадянської позиції поета теж починається звідси. Т. Шевченко написав поему в рік першої своєї української подорожі, й разом із поезією "Розрита могила" вона складає весь його доробок 1843 року. Г. Грабович писав: "Нерідко 1843 р. вважають вододілом у творчості Т. Шевченка, що сигналізує як наслідок вражень і прозрінь, набутих упродовж подорожі по Україні, – про розрив між раннім романтизмом та зідеалізованим образом України й суворою картиною її сучасного та національного гніту".

Цензура при друзі викреслила найбільш революційні місця, на які вказують шевченкознавці: "О святая! / Святая родина моя! / Чем помогу тебе, рыдая? / И ты закована, и я".

Образ головного героя був близький поетові, в його уста він вкладав власні думки і почуття, про що свідчать рядки: "В семье убогой, неизвестной / Он вырастал, и жизни труд, / Как сирота, он встретил рано; / Упреки злые встретил он / За хлеб насущный".

Чітко вирізняються два аспекти поеми: по-перше, міцна автобіографічна форма, виражені розмаїті моменти внутрішнього життя Т. Шевченка – почуття самотності, відчуженості, величного покликання; по-друге, емоційність поеми, її патетика і звернення до сентиментальності. Основні теми твору – безмежна доброта героя, його неминуче страждання, рання смерть і особливо ідея поминок. Емоційність, почуття, роздум над людською долею та її оплакування є типовими для поезії поета. "Тризну" вирізняє напруженість цих мотивів і цілковита відсутність іронії та дистанції. Власне життя й емоційний досвід є для поета наріжним каменем і мірилом визначення сенсу життя як такого. "Тризна" має епіграф зі Святого Письма, вірші із першого Соборного послання Петра стосовно відродження обраних і чистоти серця у слові Божому, що "триває вічно", вказують на центральну тему поеми. До поеми написана присвята "В. Рєпніній. На память 9 ноября" 1843 года": "Для вас я радостно

сложил / свои житейские оковы, / Священнодействовал я снова, / и слезы в звуки перелил".

Почуття Рєпніної до Т. Шевченка відбилися у її повісті російською мовою "Девочка", про яку вона писала, що це майже точна історія її серця. Жінка хотіла, щоб поет закохався в неї до безтями, щоб підкорився їй і як чоловік, і як митець. В. Рєпніній Т. Шевченко відповів запискою, у якій шанобливо поставився до душевного болю княжни, з гіркотою усвідомлюючи, що його талант дуже слабкий, і він не може виразити почуття, які оволоділи ним після прочитаного рукопису.

Коли почуття В. Рєпніної до Т. Шевченка почало заходити далеко, О. Капніст, можливо, на прохання матері княжни, яка їй у всьому призналась, почав вживати заходів. Він проводив тривалі розмови з Варварою і Шевченком. "Словом, – писала В. Рєпніна, – выход из всего сказанного им был тот, что Шевченко надо уехать и что он берется увезти его к себе... и дать ему понять, что ему боле нельзя жить в Яготине".

В Яготині Т. Шевченко був удома в дяка й маляра Нечипора Філянського. Його нащадки передають: "... часто бував у Філянських за чаєм; друзі вели задушевні розмови, а потім виходили на вигін над річкою Іржавцем і разом з кріпаками співали народних пісень".

Останні дні перебування в Яготині напружено працював. "Наступил день и час отъезда, – писала В. Рєпніна. – Я со слезами бросилась к нему на шею, перекрестила ему лоб и он выбежал из комнаты".

Так розійшлися долі княжни і поета. 10 січня 1844 р. Т. Шевченко залишив Яготин. О. Капніст доклав всіх зусиль, щоб В. Рєпніна більше не бачилась із ним і не листувались. У листах із заслання Т. Шевченко з приємністю згадував часи перебування в Яготині: "Я очень, очень часто в моем уединении вспоминал Яготин и наши кроткие тихие беседы... Все дни моего пребывания когда-то в Яготине есть и будут для меня прекрасными воспоминаниями".

Очевидно, Т. Шевченко заїжджав і до Кирилівки, щоб з'ясувати, яка ціна потрібна за викуп рідних із кріпацтва. Відвідав Якова де Бальмена, де познайомився з альбомом ілюстрацій до своїх творів, власноручно написав два перших рядки поеми "Кавказ". У кінці січня був у Києві, де на той час на Подолі відбувався Контрактовий ярмарок. Тут ставилися п'єси Г. Квітки-Основ'яненка, В. Шекспіра, М. Гоголя, І. Котляревського. П. Куліш познайомив його з В. Білозерським.

Десь на початку лютого 1844 р. Т. Шевченко виїхав з Києва до Петербурга. Закінчилось майже 9-місячне перебування Т. Шевченка на Україні, короткий, але дуже насичений багатьма фактами і подіями період. Відвідав Київ, місця, пов'язані із Запорозькою Січчю, визвольною війною, очоленою Богданом Хмельницьким. Т. Шевченко ще глибше став відчувати національне гноблення українського народу.

Так почався новий період у творчості поета (1843-1847) – "Три літа" – від назви альбому, куди він згодом переписував свої твори, започатковані на Україні віршем "Розрита могила".

Повертався Т. Шевченко через Москву, зупинився в Борзні, де хотів побачити В. Забілу, (познайомився з ним у 1843 р. в Качанівці), але не застав. У Москві познайомився з професором Московського університету Осипом Бодянським, істориком, українським письменником (псевдонім Запорожець Ісько Материнка, О. Бода-Варвинець, І. Мастак). Зустрівся зі своїм другом М. Щепкіним. О. Бодянський розпитував про Україну, і, можливо, внаслідок цих розповідей з'явилася поезія "Чигрине, Чигрине". Вірш є ніби продовженням поезії "Розрита могила". Чигирин – повітове місто Київської губернії, яке під час національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. був гетьманською резиденцією. Т. Шевченко тут був двічі і намалював картини "Дари в Чигирині 1649 року", "Чигиринський дівочий монастир", "Чигирин з Суботівського шляху". У часи поета він був занедбаним повітовим містечком. Його доля асоціювалася в уяві Т. Шевченка з долею всієї України. Вірш – медитативно-філософський монолог, історіософське осмислення історичного змісту одвічної національно-визвольної боротьби, національної долі України, її державно визвольних змагань і перспектив. Зброєю Т. Шевченка є слово, з якого він хоче викувати для старого плуга новий міцний леміш, зорати, посіяти сльози-слова, сподіваючись, що виростуть ножі. Останній образ перегукувався з образами гайдамацьких ножів у поемі про селянське антифеодальне повстання. Ця поезія – заспів до альбому "Три літа".

23-24.02.1844 р. Т. Шевченко прибув із Москви до Петербурга. Тут він прожив більше року. Основною метою повернення було закінчення навчання в Академії мистецтв. Він так напружено працював, що навіть влітку 1844 р. не виїхав на Україну. 22 березня 1845 р. Академія видала йому звання вільного художника і диплом, а в грудні 1846 р. він просив посаду професора малювання у Київському університеті, подав диплом кураторові київського навчального округу. Коли Т. Шевченко вже був на засланні, просив військове начальство відібрати з Києва диплом і передати йому. Новопетрівський комендант І. Усков писав до київського куратора. Але нічого не вийшло. У 1891 р. в "Галицькій Русі" якийсь М. Домбровський оповіщав, що Шевченків диплом у нього. Очевидно, якийсь урядник "взяв" його нишком у канцелярії куратора.

Не одержуючи стипендії Т. Шевченко змушений був виконувати різні замовлення. Важливе місце в його творчості посідає "Живописная Украина" з її сміливим задумом – відобразити минуле і сучасне українського народу. В листі до В. Рєпніної поет виклав план видання. Лист не дійшов, але його зміст відомий. Поет назвав точну суму, за яку поміщик згоджувався відпустити рідних – 2000 крб. Ці кошти він гадав здобути від видання альбому. В.Рєпніна писала: "Это дело займет два года, и именно на него возлагает свои надежды этот лишенный состояния и замечательный человек". Т. Шевченко змушений був на свої плечі взяти виготовлення, коментування видання і поширення першого випуску. Слід відзначити його новаторство і в жанрі офорта. Безперечно, він тут вчився у К. Брюллова.

Давши високу оцінку видання, як події великого історико-культурного значення, Комітет відмовився прийняти велику кількість примірників і видав Т. Шевченку допомогу в 300 крб. У листопаді "Живописная Украина" побачила

світ. Т. Шевченко розумів значення свого видання. У листі до М. Цертелєва від 23.09.1844 р. він писав, що коли б було завершено все видання в цілому, "то тоді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене мізерного".

Проте видання було незавершеним. Незважаючи на діяльну допомогу В. Рєпніної і деяких знайомих художника (П. Куліша, В. Григоровича, І. Гудовського, М. Карпа), реалізація першого випуску посувалась надто повільно. Він не мав коштів на видання другого випуску офортів. Так не здійснилася мрія про викуп з кріпацтва братів і сестер.

Поряд з великою напруженою працею в образотворчому мистецтві Т. Шевченко багато сил віддавав поетичним творам. У цей період зближується з опозиційно настроєними людьми, зокрема з майбутніми петрашевцями, з М. Момбеллі. Бачились вони, очевидно, не раз, оскільки через два роки М. Момбеллі дав докладний його опис: "Он среднего роста, широкоплеч и вообще крепкого сильного сложения костей, но отнюдь не толст, лицо круглое, борода и усы всегда выбриты, бакенбарды же кругом окаймляющие все лицо. Волосы выстрижены по-козацки, но зачесаны назад: он не брюнет и не блондин, но ближе к брюнету, не только по волосам, но и по цвету кожи, черты лица обыкновенные; приемы и общее выражение физиономии выказывали отвагу, небольшие глаза блистали энергией".

І в Петербурзі Т. Шевченко жив враженнями від подорожей по Україні. 6 травня 1844 р. закінчено поему "Сова". Твір перегукується із малюнком "Вдовина хата на Україні". Ідилічні картини в першій частині поеми, коли мати мріє про майбутнє свого сина, контрастують з другою, де в центрі образ знедоленої вдови, в якій незаконно забирають до війська єдиного сина. Т. Шевченко показав справжню трагедію матері: минають роки, але від сина немає жодної звістки; стара мати не здужає заробити, стає жебраккою і зрештою божеволіє. Центральна частина поеми близька до рекрутської пісні. Проте поет глибше розкрив соціальні причини трагедії: суперечності в середовищі самого покріпаченого селянства – між багатою верхівкою і біднотою, викрив негативну роль миколаївської солдатчини з її 25-літнім строком служби, загарбницькими війнами. Текст поеми на десятиліття був похований в архіві III відділу, надруковано її тільки після 1905 р.

Очевидно, протягом тривалого часу Т. Шевченко писав "Сон", датовану днем завершення 8 липня 1844 р. Авторський підзаголовок "комедія" вказує на жанрово-стилістичне спрямування твору, водночас містить настанову на очудненість, абсурдність зображуваного. Жанровий спектр твору набагато ширший. Це сатирична поема з елементами гротеску, мотивами трагедійності, історіософсько-політична за проблематикою. Жанр визначено за взірцем "Божественної комедії" Данте. У поемі, за С. Смаль-Стоцьким, "поет слідкує за духом правди, він його... бачить..., пізнає..., розкриває наяву, щоб і земляки побачили, пізнали та прийняли до свого серця". Ідея її в епіграфі, де мова йде про істину, яку народ не може прийняти, доки не зрозуміє її. Завдання поета – розкрити людям цю істину. Ця "комедія" стала основним доказом звинувачення Т. Шевченка у III відділі в писанні творів "возмутительного" змісту. Текст

твору майже весь підкреслений або покреслений чиновниками. Зміст докладно переказаний у доповідній записці Миколі І. Головним чином саме за цей твір поета заслано в солдати із заборобою писати і малювати. "Сон" поширювався в списках. Один із них потрапив за кордон і в 1865 р. український письменник К. Климкович надрукував його у Львові. Ця поема – одна з найбільших вершин доробку Т. Шевченка. Твір свідчить, що суспільно-політичні погляди поета вже цілком сформувалися як революційно-демократичні, а художній метод визначився як метод критичного, войовничого реалізму.

Восени до Петербурга прибув на гастролі М. Щепкін. він виступав на сцені Александринського театру, зокрема в п'єсах І. Котляревського "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник". Т. Шевченко був захоплений грою свого геніального друга і присвятив йому поезію "Заворожи мене, волхве" (1814), але в автографі "Три літа" посвяти нема. М. Щепкін знав цей вірш напам'ять і декламував друзям і знайомим.

Незабаром Т. Шевченко пише "Гоголю", не раз бачив на сцені його "Ревізора" і був захоплений його творами. Ще в 1842 р. намалював ілюстрацію до повісті "Тарас Бульба" – "Зустріч Тараса Бульби з синами" – першу в мистецтві ілюстрацію до цього твору. У цей час Т. Шевченко переклав свою п'єсу "Назар Стодоля" українською мовою для аматорського театру.

У березні 1845 р. завершилося навчання в Академії мистецтв. Т. Шевченко подав прохання до правління Академії про видачу квитка на поїзд і перебування на Україні. На Батьківщину Т. Шевченко поїхав через Москву, де зустрівся зі своїми друзями М. Щепкіним та О. Бодянським. Можливо, що О. Бодянський познайомив Тараса з дисертацією свого учня "Иоанн Гус и его последователи". Особа Яна Гуса зацікавила Т. Шевченка і на Україні він написав поему "Єретик". У Москві був недовго, поспішав на Україну.

Питання для самоаналізу

1. Коли відбулася подорож Т. Шевченка на Україну?
2. Хто такий Григорій Тарновський? Чому до нього приїхав Т. Шевченко?
3. Розкажіть про взаємини Т. Шевченка та Тетяни Густавівни Волховської?
4. Кому Т. Шевченко присвятив поему "Тризна"?
5. Що означає слово "тризна"?
6. Коли Т. Шевченко був у Запоріжжі? Що є цьому підтвердженням?
7. Які твори написав Т. Шевченко, перебуваючи в Запоріжжі?
8. Де Т. Шевченко збирався здобути гроші для викупу рідних із кріпацтва?
9. Чи знав Т. Шевченко польську мову?
10. Хто така Варвара Рєпніна?
11. Як довго Т. Шевченко перебував на Україні?
12. Який період охоплює альбом "Три літа"?
13. Чому Т. Шевченко назвав поему "Сон" "комедією"?
14. За що Т. Шевченка віддали в солдати?
15. Яку ілюстрацію Т. Шевченко намалював до повісті М. Гоголя "Тарас Бульба"?

Лекція 4 Т. ШЕВЧЕНКО НА УКРАЇНІ

План

1. Т. Шевченко та А. Козачковський.
2. На Чернігівщині.
3. "Великий льох" як пророча містерія.

Література

1. Воят А. Ідейно-художній зміст поеми Тараса Шевченка "Великий льох" // Українська мова та література. – 1998. – Ч. 9. (73). – С. 6-7.
2. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
3. Дзюба І. Від "Івана Гуса" ("Єретика") до Кирило-Мефодіївського братства. – Українська мова та література. – Ч. 4. – 2005. – С. 15-23.
4. Дзюба І. Світоглядно-емоційні ключі до збірки "Три літа" // Українська мова та література. – Ч. 4. – 2005. – С. 7-14.
5. Росовецький С. Жанр бунтарський, патріотичний. Східнослов'янська "потаємна новина" на прикладі поем "Сон" ("У всякого своя доля") та "Великий льох" // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 41-47.
6. Слоньовська О. Царі й колоніальна політика Росії в поезії Тараса Шевченка // Дивослово. – 1998. – № 3. – С. 40-42.
7. Чамата Н. Кавказ. Смілянська В. "І мертвим, і живим..." // Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 112-141.

Розповідь Т. Шевченка про подорож на Україну маємо в повісті "Капитанша": був у маєтку миргородського повітового маршалка О. Лук'яновича; намалював портрет Й. Рудзинського, який жив у Кролевці, очевидно, заїжджав до рідних у Кирилівку, побував у Києві.

У січні 1845 р. В. Репніна повідомляє його про смерть батька, він не міг не заїхати в Яготин, щоб висловити своє співчуття (згодом відвідував Густинський монастир, де був похований Репнін, про що згадує в "Музыканте").

По дорозі в Ромни був у с. Сокиринцях у маєтку Г. Галагана ("Музыкант"), у Петра Григоровича Галагана, нащадка козацького старшини Гната Галагана, який свого часу допомагав руйнувати Запорізьку Січ. Був у Ромнах на знаменитому Ільїнському ярмарку.

У Полтаві Т. Шевченко зустрічався з другом юнацьких років Ф. Ткаченком, який викладав малювання в Полтавській гімназії. Відвідав оселю І. Котляревського, виконав її акварельний малюнок.

З Полтави виїхав до Переяслава (нині м. Переяслав-Хмельницький), де жив лікар Андрій Осипович Козачковський. З ним він познайомився ще в 1841 р., коли той навчався в Петербурзькій медико-хірургічній академії, і до кінця життя підтримував з ним дружні взаємини. Із заслання Т. Шевченко буде згадувати спільну поїздку у с. Андрюші на Дніпрі. А. Козачковський теж згадує про приїзд Т. Шевченка, який прожив у нього 2 тижні. (Загалом у нього поет був 4 рази: двічі 1845 р. і двічі 1859 р.). Згадує вечір, коли за столом зібрались

друзі, напроти Т. Шевченка сидів "господин почтенных лет", за походженням німець, який називав 31-річного Тараса батьком. Прожито три творчих роки, відзначених збіркою "Три літа" (період "Трьох літ" – роки формування художньої системи зрілого Шевченка), закінчено Академію мистецтв; майбутнє, здається, визначилося великими творчими планами.

Відвідав Успенську церкву: "Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность московскому царю", – писатиме в археологічних нотатках Т. Шевченко. Був на Чернігівщині, у маєтку Василя Тарновського, який вчився і приятелював з М. Гоголем. Познайомився з його сестрою Надією Василівною Тарновською, разом хрестили дитину в місцевого диякона, подарував їй "Кобзар" з написом: "Моїй любій єдиній кумасі Надежді Васильєвні Тарновській – кум Т. Шевченко". Митець і писав, і малював, але не відомо, які саме поезії. Коли його заарештували, Н. Тарновська заховала рукописи в скриньку й закопала в землю. Після звільнення поета відкопала скриньку, папери були цілі і довго зберігалися в неї. Незадовго до смерті Т. Шевченко присвятив їй вірш "Н. Т."

У другій половині вересня 1845 р. поет був у рідних місцях. Ще раз на власні очі побачив, як бідують його брати і сестри, всі селяни-кріпаки. Знову переживав нездійсненну мрію визволити рідних. Саме тут Т. Шевченко виношував свої революційні твори. Варфоломій Шевченко згадував, що Тарас йому декламував "За горами гори, хмарами повиті". "Я слухав, причаївши дух; волосся у мене піднялося дибом! Я став радити йому, щоб не дуже "заходив він у хмари". Тарас смутний схилявся на товстий ціпок, котрий хтось переслав йому з Кавказу.

Був Тарас в гостях у священика Григорія Кошиця, в якого колись наймитував. Але з ним і його товаришем поет не міг знайти спільної мови. Варфоломій у спогадах занотував розмову молодого Кошиця з однією селянкою: "...я умисне запросив свого товариша, щоб Шевченку було веселійше, щоб було з ким йому побалакати, а він сів собі з старим та тільки розпитує про голодранців, про Дмитра Смальяка і таких інших. (Смальяк був товариш Тараса по школі). Та ще як на глум просив покликати Смальяка; а як прийшов Смальяк, то давай з ним цілуватись.

– Чудно отсе ви кажете, батюшко! – одповіла стара баба. – З нами Тарас ніколи не мовчить; мабуть з вами нема про що балакати... Піп закусив губу і замовк".

Т. Шевченкові подобалась доня отця Г. Кошиця – Феодосія. Тепер, їдучи на Україну, він думав побратися з нею "та й жити на світі, як добрі люди живуть". Він їде в Кирилівку сватати молоденьку, на 17-й весні Кошицівну. Мабуть, батьки її спостерегли Шевченкову думку. Це їм не сподобалось і вони хотіли хитрощами відвернути Шевченкові заміри. Коли Т. Шевченко гостював у Кирилівці, жінка Прокопа Демченка повила дитину. Стара Кошичиха умовила Демченків покликати кумами Тараса з Феодосією. Думка у неї була, що молода доня не спостереже, куди мати верне. Але доня перехитрила матір. Вона пішла до Демченків, взяла дитину, пішла з нею до другого попа і перехрестила дитину з іншим кумом. Тоді Т. Шевченко посватався, але взяв у батька гарбуза. Воно і

не диво, бо 17 років тому Тарас був у Кошиця погоничем. Річ неможлива, щоб піп віддав доньку за колишнього свого "попихача!". Попівна не відважилася йти проти волі батьків, довго хворіла, лікувалась у Києві, померла у 1884 році дівкою.

За В. Шевчуком, Т. Шевченко належав до однолюбів, чи тих людей, які пережили важку драму, відтак усі наступні зацікавлення у них стають не просто коханням, а спробою повернути втрачене при його імітації.

У листі до О. Бодянського 1850 р. ще раз згадає: "Думав уже в Києві оженитися, та й жить на світі, як добрі люди живуть, уже було й подружжє знайшлося. Та Господь не благословив моєї доброї долі. Не дав мені докінчити віку короткого на нашій любій Україні: тяжко! аж сльози капають, як згадаю, так тяжко!". На думку В. Шевчука, це про Феодосію Кошиць. Цю історію переповідає Григорій Жорновий, який був наймитом у попа Кошиця.

Заїхав Т. Шевченко до своєї сестри Катерини. З рідних місць повертається на Лівобережжя. Після тривалих подорожей він повернувся у село Мар'янське, у маєток О. Лук'яновича, якому обіцяв намалювати портрет його родини.

Деякі обставини життя поета відомі зі спогадів. Жив він в окремому приміщенні. Т. Шевченку призначили лакея, але від його послуг той відмовився. Вставав на світанку і зразу брався за роботу. У вільний час залишався в кімнаті, читав книжки з бібліотеки господаря або писав. Зрідка блукав по околицях, змальовував краєвиди. Тримався осторонь поміщицького кола, зближувався з селянами. Закінчивши портрети, поїхав до Миргорода, де спинився у П. Шершавицького. В альбомі "Три літа" записані дві нові ліричні поезії "Не завидуй багатому", "Не женися на багатій", що мають в основі мотив марної суєтності (у другій поезії він доповнений мотивом козацької вольності як альтернативи родинному життю). Як гадають дослідники, імпульсом до їх написання стала невдача, що спіткала поета, коли він зібрався посвататися до Феодосії Кошиць. У поезіях виявлені інтимні почуття митця, зроблені рішучі висновки: "Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі".

Звідси поїхав у маєток А. Родзянка, але гостював недовго, власне втік. За пізнішим свідченням Гаврила, сина Андрія Родзянка, втеча пояснювалась розправою дворянського з кріпаком.

Після згаданих поезій в альбом "Три літа" вміщена поема "Єретик". О. Афанасьєв-Чужбинський згадував, що в Києві Т. Шевченко не минав жодного чеха, щоб не розпитати про Яна Гуса. У поемі автор створив образ полум'яного патріота-гуманіста, який із своєю проповіддю звертається безпосередньо до народу: "Прозріте, люди, день настав! / Розправте руки, змийте луду. / Прокиньтесь, чехи, будьте люди, / А не посмішище ченцям!"

22 листопада поет написав посвяту до поеми "Шафарикові". Він знав про діяльність чеських і словацьких будителів слова. Відомо, що О. Бодянський був учнем і близьким другом П.-Й. Шафарика. Від нього поет здобув докладні відомості про видатного чеського та словацького вченого-славіста. Т. Шевченко прочитав праці "Слов'янські старожитності" й "Слов'янський народопис" у перекладі О. Бодянського, йому імпонувало те, що Шафарик розглядав українську мову як рівноправну серед інших слов'янських мов.

Поетові були близькі ідеї слов'янської єдності, висловлені ним у поемі "Гайдамаки". Але в посланні "Шафарикові" Т. Шевченко створив свій оригінальний образ будителя і виклав тут революційно-демократичну концепцію слов'янського єднання: "Щоб усі слав'яне стали / Добрими братами, / І синами сонця правди..."

Боротьба Гуса проти Авіньйону асоціювалася в свідомості тогочасного читача з боротьбою сучасних йому "єретиків" – борців проти панського ладу. Велике значення мали заклики поета до єднання слов'янських народів та опору німецькій експансії. Поема з її посвятою стала найновішим виявом поглядів Т. Шевченка на слов'янство як сім'ю рівноправних народів, які мають усвідомити цю єдність і разом вести боротьбу проти колоніальної залежності.

В. Білозерський засвідчив, що автограф послання разом із початком поеми "Єретик" передано Шафарикові. "Оповідають свідки, що Шафарик, читаючи оце послання Шевченкове, плакав вдячними сльозами".

В альбом "Три літа" Т. Шевченко переписав містерію "Великий льох". Містерія – (гр. – таїнство) – різновид романтичної алегорично-символічної поеми, для якої характерні поєднання фантастичного з реальним, символіка, філософічність, тяжіння до драматизації. Тут основний містичний мотив – віщування Різдва (за надприродних умов) двох близнят-антагоністів, один з яких – національний месія, рятівник України, другий – її кат. Але визначення жанру (містерія – релігійна драма часів середньовіччя) умовне, чим підкреслюється драматичний характер подій.

"Великий льох" написано як пророчу містерію. Пророцтво, з погляду психоаналізу, означає текст, в якому активізується голос несвідомого, що проникає у свідомість, породжуючи значущу символізацію. Епіграф підказує основну психосемантику містерії – віддання в російську неволю українця, що аналогічне відданню національної душі дияволу: "Покинув нас, на сміх людям, / В наругу сусідам, / Покинув нас, яко притчу / Нерозумним людям / І кивають, сміючися, / На нас головами". Переспівуючи псалми, Т. Шевченко вкладав у них революційний зміст: щоб не бути посміховиськом, український народ повинен боротися за своє визволення.

"Великий льох" складається з трьох частин. Авторіві належить лише композиційна рамка, ліричний епілог та окремі ремарки, слово ж надане самим персонажам: їх троє у кожній із трьох сцен. Партії персонажів – це ліризовані монологи.

У 1 частині діють три "душі". Перша "душа", Прися, перейшла колись дорогу уповні Б. Хмельницькому, коли він їхав до Переяслава присягати цареві. Високо оцінюючи "великомудрого гетьмана", поет, в силу своїх поглядів, не міг не ставитися із боєм до його угоди з царатом, бо бачив тільки певні негативні наслідки цього акту, позаяк на Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильственну політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови і культури.

Друга "душа" підлітком напоїла царського коня, коли Петро I їхав до Москви після перемоги на Карлом XII і "анафемою" Мазепи. Тут виявилася

ставлення поета до Петра І, до його варварських методів царювання, які тяжко відчував український народ.

Третя "душа" карається за те, що малям засміялася, побачивши галеру Катерини ІІ. Т. Шевченко мав усі підстави для негативної оцінки цариці, яка "одним розчерком пера... обернула на кріпаків чотири чи п'ять мільйонів порівняно вільних селян".

Три душі змушені блукати над світом тому, що вони, хоч і несвідомо, але провинилися перед Україною.

У другій частині "Три ворони" діють ворони – символи зла, уособлення антинародних реакційних сил в історичній долі трьох народів – України, Польщі і Росії. У третій частині містерії лірники сподіваються виступити в Суботові з піснями про Б. Хмельницького, але царські посіпаки, які розкопують руїни, не знайшовши там скарбів, зганяють на них свою злість. У Т. Шевченка не було песимістичних поглядів на майбутнє українського народу, він вірив у його визволення.

Поет створив новий прийом "езопової мови", про ефективність якого свідчить сама історія. У поемі у філософсько-притчевій формі сконцентровано історіософію Т. Шевченка – його погляд на трагічно-зламні моменти історії України й ментальність різних верств суспільства, їхню позицію, тобто комплекс факторів, що призвели до повного поневолення і руїни. Виражено тут віру в глибинні життєтворчі струмені нації, яка народить свого визволителя, віру в міць її вільного духу – справжнього скарбу "Великого льоху".

Фрагмент "Стоїть в селі Суботові..." належить до тексту містерії, раніше помилково друкувався як окремий твір, про що говорить Л. Білецький, О. Білецький, В. Бородін.

У жовтні Т. Шевченко заїхав до Закревських, був у О. Чужбинського, і хворий прибув у Переяслав до А. Козачковського. У нього прожив близько двох місяців. Напружено працював. Завершив поему "Наймичка", що є етапним твором у розвитку Шевченкового психологічного реалізму. Створивши неординарну ситуацію, поет в образі Ганни досяг глибокої психологічної індивідуалізації. "Змалювання такої постаті з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю, без фальшивого пафосу... як се зробив Шевченко, належить до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусить уважатися за найкращий доказ геніальності Шевченка", – писав І. Франко.

Незабаром закінчив нетипову поему "Кавказ", у якій нема сюжету, дійових осіб. Це своєрідна політична інвектива, написана у формі лірично-сатиричного монологу. Написано "Кавказ" під свіжим враженням від звістки про загибель у Даргинському поході поетового друга, одного з переписувачів та ілюстраторів збірки "Вірші Т. Шевченка". Звідси і присвята "Искреннему моему Якову де Бальмену". Твір засуджує війну царизму проти горян і уславлює боротьбу народу за свободу. Поема виходить поза межі теми "кавказької війни". У ній, як і в поемі "Сон", сатирик викриває всю соціально-політичну систему миколаївської Росії, яка постала й збагатилася на безперервних загарбницьких війнах, насильстві над іншими народами, що "добровільно" приєднувалися до імперії. Автор розвінчує колонізаторську сутність російського імперіалізму з

його лицемірною офіційною демагогією, бездушно жорстоким військом, слухняною забюрократизованою церквою. Рукопис "Кавказу" поет передав 1846 р. через свого знайомого члена Кирило-Мефодіївського товариства М. Савича, який їхав у Париж, А. Міцкевичу. Поема з'явилася у книжці "Новые стихотворения Пушкина и Шевченки" в Лейпцігу 1859 р. І. Рєпнін 1908 р. створив акварельний малюнок з епіграфом "Т. Шевченко. Споконвіку Прометей там орел карає" і написом "Пам'яті великого народного поета України".

Наприкінці листопада приїхав до Києва, показав в Археологічній комісії записи, малюнки і був зарахований до складу співробітників; одержав подорожню і гроші для роз'їздів з метою опису пам'яток старовини.

На початку грудня почався ремонт будинку А. Козачковського і Т. Шевченко переїхав до с. В'юнище, де був маєток С. Самойлова. Тут закінчив послання "землякам" – українській дворянській інтелігенції, ліберальному панству. У посланні "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє..." поет викриває фальшиве "народолюбство" лібералів, нещирість їхнього патріотизму та небажання знати ту реальну криваву ціну, яку сплачував народ, обстоюючи незалежність України. Сатиру у творі підпорядковано завданню – спонукати адресатів послання захищати народні інтереси: це "усовістительна" сатира. Духовне і моральне визволення, національна злагода за умови демократизації суспільства – основа соціального, політичного й національного визволення. Ці засади поеми – нове слово в українській літературі, в суспільній думці України.

На Україні в Т. Шевченка не було постійного місця проживання – він увесь час роз'їжджав. Поет, недавній кріпак, у якого брати і сестри лишалися кріпаками, боляче відчував пригноблене становище народу: "І день і ніч плачу / На розпуттях велелюдних..."

Для Т. Шевченка минуле було невіддільне від сучасності, від страждань народу, його рідних братів і сестер-кріпаків. Цю рису помітив І. Франко, який писав, що серце поета "здібне було відчувати всі великі нещастя української минувшини так живо, немов би се були нещастя та страждання його власної доби і його власної рідні".

Ще в кінці 1843 р. В. Рєпніна подарувала Т. Шевченкові Біблію. Поет читав її з великим інтересом. Не раз використовував образні біблійні вирази як епіграфи до своїх творів. Звідси взяв епіграф до всього альбому "Три літа".

В образі ліричного героя "Минають дні, минають ночі..." бачимо мужнього борця, який безстрашно дивиться небезпеці у вічі. Найстрашнішою йому здається бездіяльність, пасивність: "Страшно впасти у кайдани, / Умирать в неволі, / А ще гірше – спати, спати / І спати на волі, / І заснути навік-віки, / І сліду не кинуть / Ніякого, однаково, / Чи жив, чи загинув!"

Отже, ще до арешту Т. Шевченко уявляв перспективу, яка чекала революціонера в царській Росії, – ув'язнення, кайдани, заслання. І все ж бездіяльність здається йому більшим злом, і він, не вагаючись, стає на шлях революційної боротьби. Чи ж був автор "Кобзаря" революціонером? Якщо цим словом називати тих, хто бореться з несправедливістю, мракобіссям і при цьому сам не помножує їх, – то, звичайно, так. Перед Т. Шевченком у такому

сенсі революціонерами були Христос, Мікеланджело, Буанаротті, Ян Гус, Г. Сковорода, Сервантес, І. Мазепа...

Тяжко хворий повернувся Т. Шевченко до Переяслава. Тут, у А. Козачковського, 25 грудня 1845 р. написав останній вірш, вміщений у збірці "Три літа", – політичний революційний заповіт "Як умру, то поховайте...". У ньому класичний жанр "пам'ятника" (Горацій, Пушкін, Беранже, Державін та інші) поєднано з бунтівним закличним гімном, зверненим до народу. В основі апокаліптичної візії майбутньої розправи над гнобителями – міфологічний архетип жертвоприношення, яке необхідне, щоб назавжди змінити світ. Ідеал "нової, великої, вольної" сім'ї, генетично закладений у колективному несвідомому мирного хліборобського українського народу є змістом пророчої візії поета.

В одному автографі твір подано під назвою "Завіщання". Поширювався в списках, за одним із них був опублікований 1859 р. у лейпцігському виданні видавцем Гергардтом "Новые стихотворения Пушкина и Шевченки".

За словами І. Огієнка, є "немало випадків, коли до нас збереглося два-три Шевченкові оригінали одного твору, написані рукою самого Шевченка, а зміст їх не однаковий ... в першому виданні цього "Заповіту" у Лейпцігу 1869 р. зовсім нема зайвого тут "А до того / Я не знаю Бога!". Очевидно, тому і з'явилося трактування Леонідом Рудницьким. "Після смерті поета, – тлумачить учений рядок "Я не знаю Бога", – його душа не буде допущена до Бога, аж доки Україна не стане вільною. Слова "не знаю" тоді розуміється у сенсі не пізнаю Бога, але не тому, що поет його не хоче знати, а тому, що його душа не буде допущена до Божої присутності, бо вона не сповнила свого завдання тут, на землі... (за приклад називає "Великий льох"). Три душі змушені блукати над світом тому, що вони, хоч і несвідомо, але провинилися перед Україною. Цей мотив є центральною думкою другої строфи "Заповіту". Він побудований на народному повір'ї, що душа після смерті ще довго кружляє над місцем його земного життя.

У першодрукові було: "А до того / Поховайте та вставайте..." У Росії перші вісім рядків надруковано в петербурзькому виданні "Кобзаря" 1867 р. під редакторською назвою "Заповіт", що з того часу стала традиційною. Поезію поклав на музику спочатку М. Лисенко, за ним М. Вербицький, але в народі утвердилась мелодія музиканта-аматора Г. Гладкого.

Видужавши, Т. Шевченко 12 січня 1846 р. прибув у с. Мойсівку до Т. Волховської, потім поїхав до О. Чужбинського, щоб запросити того подорожувати по Малоросії. Були вони в Ніжині, Чернігові, поет доглядав хворого О. Чужбинського.

Наприкінці березня 1846 р. прибув до Києва і оселився тут на тривалий час. Як співробітник Археологічної комісії, систематично одержував гроші і далі виконував її доручення. 12 квітня Академія мистецтв звернулася до сенату з рапортом про виключення Т. Шевченка та ряду художників із податного стану, і сенат видав указ – "оставить от избрания другого рода жизни свободным".

На цей час припадає знайомство Т. Шевченка з багатьма членами Кирило-Мефодіївського товариства. Наприкінці квітня він познайомився з

М. Костомаровим. Той згадував: "...С первого раза произвел он на меня такое приятное впечатление, что достаточно было поговорить с этим человеком час, чтобы вполне сойтись с ним и почувствовать к нему сердечную привязанность. Я всегда очень любил умного малороса-простолюдина".

Познайомився Т. Шевченко з І. Посядою, В. Білозерським, М. Гулаком і ін. Проводили літературні вечірки. У товаристві Т.Шевченка завжди було цікаво. Маємо спогади М. Костомарова: "Беседа с Шевченко никогда не могла навести скуку и была необыкновенно приятна: он умел кстати шутить, острить, потешать собеседников веселыми рассказами и никогда почти в обществе знакомых не проявлял того меланхолического свойства, которым проникнуты многие из его стихотворений".

О. Кониський писав, що найчастіше Т. Шевченко провідував М. Костомарова, який був одним із головних організаторів та ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства. Він і поінформував Т. Шевченка про ідеї братства. Будучи ліберально-поміркованою людиною, М. Костомаров став ще більш обачним на допитах у III відділі і в пізнішій своїй діяльності.

У кінці XIX століття була поширена версія, ніби ідеї товариства мали вплив на творчість Т. Шевченка. Пустив її у світ П. Куліш у "Історичному оповіданні". Але ідею слов'янського єднання поет висунув першим і значно раніше: у передмові до "Гайдамаків", в уривку з драми "Никита Гайдай" – задовго до знайомства з П. Кулішем. Т. Шевченко мислив собі єднання вільних слов'ян. Тому його передусім хвилювала доля слов'ян у російській імперії: українців, росіян, білорусів. На перший план він висував ідею соціального визволення, знесення кріпацтва, повалення самодержавства.

Саме ці ідеї були провідними в творах періоду "Трьох літ": "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим...", "Холодний яр", "Заповіт"... Основною формою сатиричного образотворення в них є ліричний монолог. У цих інвективах і політичних медитаціях головним "героєм" стає думка-переживання поета, а на перший план виступають безпосереднє викриття й картання суспільного зла, сатиричні оцінки й характеристики. Такі революційно-демократичні ідеї ліберал М. Костомаров не міг поділяти. Тим-то і Т. Шевченко не міг беззастережно прийняти деякі програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства. Слід згадати і про те, що навіть між ліберально настроєними братчиками не було повної єдності поглядів.

Т. Шевченко, відомо із спогадів, мав величезний вплив на студентські маси. П. Куліш говорив: "Се вже був не кобзар, а національний пророк". А у доповіді шефа жандармів О. Орлова Миколі I сказано: "Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а поэтому стихи его вдвойне вредны и опасны..."

Т. Шевченко далі виконував свої обов'язки як співробітник Археологічної комісії. Він зайнявся малюванням історичних пам'яток Києва. У дощові дні читав журнали або історичні твори. Доводилось бувати в гостині. За багатьма спогадами, поет, відвідуючи літературні вечірки, читав свої твори із зб. "Три літа". У Києві написані балади "Лілея", "Русалка". 21 вересня 1846 р. від Археологічної комісії отримав завдання поїхати в різні місця Київської,

Подільської і Волинської губерній для збору відомостей. У кінці вересня виїхав з Києва. Під час подорожі записав до альбому чимало народних пісень.

У жовтні 1846 р. повернувся до Києва. Йому дозволено було стати вчителем малювання в Київському університеті. Т. Шевченко відновив зв'язки із кирило-мефодіївцями, бував у М. Гулака, читав свої недруковані поезії. Шевченкові погляди поділяв М. Гулак, О. Навроцький, М. Савич і ін. П. Куліш з осудом поставився до революційної частини товариства. Але з цієї групи виділяв Т. Шевченка. Він побачив, як виріс поет, став справжнім пророком свого народу і вважав за краще вдатися з себе його щирого приятеля. О. Білозерська (Ганна Барвінок), ще до знайомства з П. Кулішем, була великою прихильницею таланту Т. Шевченка. Ставши нареченою П. Куліша, вона запропонувала своє весільне віно (багато коштовних речей і 3000 крб) на те, щоб Т. Шевченко мав змогу три роки пожити в Італії, вдосконалити майстерність художника. П. Куліш змушений був пристати на цю пропозицію. Знаючи про це, Т. Шевченко прибув на весілля П. Куліша. Він багато співав, його просили ще і ще. П. Куліш писав, що всі його знали як поета, а тепер він постав як "превосходный, может быть лучший во всей Малороссии певец народных песен... Свадьба неведомой поэту почитательницы его гения была превращена им в национальную оперу".

Після весілля Т. Шевченко повернувся до Борзни, потім в Седнів до маєтку А. Лизогуба. Тут закінчив поему "Відьма", у якій звернувся до теми поневіряння покритки, але розробив її по-новому. Пан завдав Лукії багато горя: узяв її з собою в похід проти Туреччини, остриг як хлопчика, а потім покинув з близнятами в Молдавії. Боса Лукія з двома дітьми повертається на Україну, в рідне село, де застає вмираючого батька. Вона знову живе з паном, поки її дочку не спіткала така ж доля. Пан проміняв дочку на собаку, а сина зробив лакеєм, програв у карти. Лукія пробачає панові все, коли він повертається з-за кордону тяжко хворий. Однак вона раз у раз розповідає дівчатам, які відвідують її, історію свого життя, застерігає, щоб вони не схибили в житті: "Усе було розкажує, / Аж плачуть дівчата, / Та хрестяться, жахаються, / Ніби пан у хаті. / А вона їм розкажує, / Просить, закликає, / Щоб з панами не кохались!.."

Поему записав у зошит, де була "Русалка" і "Лілея". Поет задумав видати зібрання своїх творів і хотів його назвати другим "Кобзарем".

Т. Шевченко пише "Передмову", що десятиліттями була похована в III відділі. У ній виклав вимоги до письменника. Слово "передмова" вжив вперше і після цього воно увійшло в українську літературну мову. До цього українські письменники користувалися словом "предисловие" або "предуведомление". У багатьох спогадах сучасників зафіксовані епізоди про наочну "агітацію" Т. Шевченка серед селян за допомогою зерен пшениці або жита: одне зерно – цар, купка інших – міністри і генерали, ще більше – поміщики, а потім пригоршню зерна він засипав маленькі купки, показуючи цим силу народу. Варіанти подібних спогадів поширені в усній народній творчості.

4 квітня 1847 р. Т. Шевченко прибув до Чернігова і того ж дня виїхав до Києва. Для таємного нагляду за ним чернігівський губернатор відрядив чиновника А. Семенюту. Річ у тім, що поки поет мандрував по Україні, над

його головою згущалися зловісні хмари. Ще 28 лютого 1847 р. провокатор Петров з'явився до помічника куратора Київської шкільної округи М. Юзефовича і зробив донос про існування в університеті таємного політичного товариства. Куратор округи О. Траскін доповів про це київському губернаторові Д. Бібікову, а той повідомив про це III відділ, де справі надали важливого значення. Начальник III відділу, шеф жандармів О. Орлов доповів про це Миколі І. Почалися обшуки і арешти. Першим було заарештовано М. Гулака. У Києві затримано М. Костомарова, І. Посяду, М. Марковича, Андрузького, у Полтаві – В. Білозерського і Навроцького. Після доносу Петрова Археологічна комісія 3 березня звільнила Т. Шевченка з числа співробітників нібито за те, що він без згоди комісії виїхав з Києва. А Т. Шевченко, не знаючи про всі ці події, поспішав до Києва на весілля М. Костомарова. 5 квітня при в'їзді в Київ на правому березі Дніпра він був заарештований.

Питання для самоаналізу

1. У якій повісті Т. Шевченко розповів про подорож на Україну?
2. У якому році Т. Шевченко познайомився з Андрієм Козачковським? Яку роль він відіграв у житті Т. Шевченка?
3. Чому Т. Шевченко завітав до Григорія Кошиця?
4. Кому й чому Т. Шевченко присвятив поему "Єретик"?
5. Що означає слово "містерія"? Чому "Великий льох" – це "поема-містерія"?
6. Пояснити суть "езопової мови"?
7. Чому "Кавказ" називаємо нетиповою поемою?
8. Дати повну назву послання "І мертвим, і живим..."?
9. Який останній вірш вміщено в альбом "Три літа"? Де і коли він був написаний?
10. Назвати членів Кирило-Мефодіївського товариства, з якими познайомився Т. Шевченко?
11. Які твори ввійшли до альбому "Три літа"?
12. У кого на весіллі Т. Шевченко був боярином?
13. Яка тема звучить у поемі "Відьма"?
14. У якому творі Т. Шевченко виклав вимоги до письменників?
15. За що арештували членів Кирило-Мефодіївського товариства?

Лекція 5 ПЕРІОД НЕВОЛЬНИЧОЇ МУЗИ

План

1. У казематі (1847).
2. Заслання (Орська фортеця – Аральська експедиція – Оренбург (1847-1850).
3. У Новопетрівському укріпленні (1850-1857).

Література

1. Ващук Ф. Редакційна робота над циклом "В казематі": зб. пр. 14-ї наук. шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 51-68.
2. Кравченко В. Штрихи до портрета Т. Шевченка-невільника (на матеріалі повістей "Тарас на Аралі" У. Бекбаулова та "Не щез у полиновому степу" А. Тарасенка і С. Мастєрова) // Тарас Шевченко і сьогодення: Матеріали II-ї Всеукраїнської наукової конференції. – Сімферополь, 2012. – С. 18-25.
3. Наумова Н. Ідея спокути духовного відродження в поемі Тараса Шевченка "Варнак" та однойменній повісті // Дивослово. – 1999. – № 11. – С. 45-47.
4. Нахлік Є. "Скандал зла" (проблема теодицеї) у "Кобзарі" // Матеріали тридцять четвертої наукової шевченківської конференції: у 2-х кн. – Кн. 1. – Черкаси: Брама, 2003. – С. 75-82.
5. Смілянська В. Варнак // Смілянська В., Чамата Н. Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 181-187.
6. Стоянова Т. Єдність національно-патріотичних та загальнолюдських мотивів у циклі Т. Шевченка "В казематі": матеріали 31-ї наукової шевченківської конференції. – Луганськ: Світлиця, 1994. – С. 15-17.

З того часу, як зусиллями передової російської громадськості Т. Шевченка викуплено з кріпацтва, минуло дев'ять років. Вони принесли авторові "Кобзаря" та "Гайдамаків" славу великого народного поета. Важко було. "Та все-таки, – як писав він, – якось жилося". Тепер знову неволя, і неволя надовго.

Поки розслідувалася справа Т. Шевченка і інших учасників Кирило-Мефодіївського товариства ув'язнили в казематі III відділу. Відібрані в нього папери відразу стали предметом особливої уваги, оскільки і в доносі О. Петрова акцентовано на "протизаконному" характері творів Т. Шевченка, і в зізнаннях деяких "братчиків", яких допитували ще до прибуття поета. Всіх Кирило-Мефодіївців об'єднувала опозиція щодо самодержавства. Як кінцеву мету програма товариства передбачала суспільство, в якому б урівнювалися права всіх станів. При допитах його членів найбільше йшлося про те, хто, коли, кому передавав документи, твори Т. Шевченка, що від кого чув, тощо. Допит їх переконував жандармів, що сама по собі організація не була монолітною, і, не зважаючи навіть на свою радикальну програму, не ставила особливої небезпеки для царату.

Усе частіше в протоколах фігурувало ім'я Т. Шевченка. К. Брюллов і В. Григорович на прохання повідомити III відділ про поведінку поета в Академії дали Т. Шевченку досить об'єктивну характеристику. "Шевченко имел дар к поэзии и на малороссийском языке написал некоторые

стихотворения, уважаемые людьми, знакомыми с малороссийским языком, и прежним бытом этого края; почитался он всегда человеком нравственным, быть может несколько мечтателем и читателем малороссийской старины, но предосудительного на счет его ничего не доходило до сведения Академии". Але цю характеристику лише взято до уваги. Найбільше жандармів наполохав сигнал київського жандармського полковника Білоусова, який доповідав, що в Т. Шевченка знайдено "тетрадь, самим им писанная, с возмутительными стихами. В стихах под названием "Сон" дерзко описывается высочайшая его императорского величества особа "государиня-императрица".

Ще до допиту вони старанно вивчили всі відібрані у поета твори, листи, записки і склали довідку: "... первое и называемое "Сон", исполнены противозаконных и возмутительных мыслей" (про збірник "Три літа").

Т. Шевченко, переписуючи до альбому поезії "Чигрине, Чигрине", "Сон", "Кавказ", послання "І мертвим, і живим...", "Як умру, то похороните...", знав, що подавати до друку їх не можна, і коли про них довідається ІІІ відділ, йому не минути суворого покарання. Його попереджували і друзі. Але поет був вірний своєму народові, своїм переконанням, своєму обов'язку і свідомо став на революційний шлях.

На допиті він відповідав, дотримуючись конспіративних правил таємної організації і не бажаючи нікого виказувати. Йому пощастило обдурити жандармів, які вирішили, що він стояв осторонь товариства, не брав участі в його засіданнях. Жандарми дійшли висновку, що він "отдельно от них, в душе своей хранил... преступные мысли". На питання "Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против государя-императора и до такой неблагодарности, что сверх великости священной особы монарха забыли в нем и августейшем семействе его лично ваших благодотворителей, столь нежно поступивших при выкупе вас из крепостного состояния" Т. Шевченко відповів: "Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже; между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами-шляхтичами, и все это делалось и делается именем государя и правительства". Така відповідь вимагала виключної мужності, самовладання і глибокого переконання в правоті своїх вчинків. Відповідями Т. Шевченка жандарми були незадоволені. Надію вивідати від нього про зв'язок з КМТ, вони покладали на очну ставку, і вона була проведена з Ю. Андрузьким, який звів на поета найбільше наклепів. Але нічого так і не домоглися.

У кінці травня слідство закінчилось. О. Орлов надав Миколі І доповідь про "Украино-Славянское общество" (так називали Кирило-Мефодіївське товариство). Ніякого процесу, суду не було. Доповідь фактично становила вирок членам товариства. У ній Т. Шевченка виділено окремо і сказано про нього в розділі, який називався "Лица, виновные в преступлениях, отдельных от Украино-Славянского общества". Отже, слідство почалося над учасниками таємного товариства, а найсуворіший вирок зроблено стосовно поета, який, за матеріалами слідства, не належав до цього товариства. У розділі "Решение

дела" рекомендовано найжорстокіше покарати Т. Шевченка: "Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений". Затверджуючи доповідь О. Орлова, Микола I біля абзацу про Т. Шевченка додав: "Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать".

У III відділі насамперед поспішили з виконанням вироку Шевченкові: 30 травня оголошено вирок, і того ж дня поета передали в розпорядження військового міністерства. М. Костомаров крізь загартоване вікно бачив, як Тараса, густо зарослого бородою, вивели у супроводі жандармів і посадили у візок. Той подивився на вікна, де сиділи ув'язнені, усміхнувся, прощаючись з друзями. "Я заплакал, глядя на него, – згадував М. Костомаров, – а он не переставал улыбаться, снял шляпу, сядясь в телегу, а лицо было такое же спокойное, твердое". М. Костомаров кілька разів підкреслював, що Т. Шевченко під час слідства виявляв спокій, був веселим, нічим не виказував своєї стурбованості.

Наскільки було можливо в тих умовах, Т. Шевченко передав свої думи у тишком написаних поезіях. На складеному в 1/16 тонкому аркуші поштового паперу поет дрібним почерком записав 13 віршів, 12 віршів, з яких пізніше переписав як єдність циклу, додавши присвяту "Моїм союзникам посвящаю": "Ой одна я, одна...", "За байраком байрак...", "Мені однаково, чи буду...", "Не кидай матері, казали...", ("Не спалося, а ніч – як море..." до циклу не введено!), "Чого ти ходиш на могилу?..", "Ой три шляхи широкії...", "Н. Костомарову", "Садок вишневий коло хати...", "Рано-вранці новобранці...", "В неволі тяжко, хоча й волі...", "Косар", "Чи ми ще зійдемося знову?.."

Твір "За байраком байрак..." побудований на роздумах про історичне минуле. Поет роздумує над сумними наслідками зради гетьманів, які уклали договори з ворогами українського народу – турецькими султанами й татарськими ханами. Як видно, мова йде про події II пол. XVII століття, коли гетьманували І. Виговський, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький і інші. Нікого з них автор не називає. Йому болить тільки, що зрада гетьманів дорого коштувала українському народові.

Мотив неволі – власної і народної – прозвучав у вірші "В неволі тяжко, хоча й волі...". Він передає настрій автора: Холоне серце, як згадаю, / Що не в Україні поховують, / Що не в Україні буду жить, / Людей і Господа любить.

Важко уявити поетові, що його чекає гірка доля невільника, та, зрештою, власні болі ніщо перед неволею батьківщини. Така думка поезії "Мені однаково, чи буду...": "Мені однаково, чи буду / Я жить в Україні, чи ні. / Чи хто згадає, чи забуде / Мене в снігу на чужині – / Однаковісінько мені".

Поета турбує інше лихо: "Та неоднаково мені, / Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окраденую, збудять... / Ох, не однаково мені".

Згадку про батьків у зв'язку з відвідинами матір'ю М. Костомарова свого сина навіяла рядки: "Молюся! Господи, молюсь! / Хвалить тебе не перестану! / Що я ні з ким не поділю / Мою тюрму, мої кайдани!"

У поезії, написаній 30 травня, поет звертається до своїх "соузників": "Чи ми ще зійдемося знову? / Чи вже навіки розійшлись? / І слово правди і любові / В степи і дебрі рознесли!"

Знаючи вже вирок, Т. Шевченко не тільки не кається, а й мріє про нову зустріч з "братчиками", про дальшу діяльність, спрямовану проти самодержавно-кріпосницького ладу. Нескорений і незламний, він готовий був і далі нести слово правди і любові народові.

Т. Шевченка віддали в солдати. На нього було накладено 4 кари: заслання без терміну, заслання в солдати, заборона писати і заборона малювати. Наступила смуга тривалої і тяжкої неволі в пустельній окраїні царської Росії.

Військове міністерство взяло під арешт Т. Шевченка як "секретного арештанта", встановивши спеціальний пост вартового (караульного). Як небезпечного політичного злочинця його везли в Оренбург, без перепочинку 2500 км. Було подолано за 8,5 діб. 8 червня він був в Оренбурзі. Перші враження від Оренбурга маємо в повісті "Близнецы". І тут було багато людей, які знали Т. Шевченка і високо цінували його твори, намагалися всіляко допомогти (Ф. Лазаревський, С. Левицький та ін.). Перші два дні перебування в Оренбурзі перетворилися для Тараса на суцільний калейдоскоп вражень, розмов, пригощань, веселих уcht. За розповідями Тарас бачив то сумну, то трагічну, то героїчну історію людської душі. Йдучи ввечері пустельним, безлюдним, невпорядкованим містом, поет сказав: "Азія...Тільки не ота, барвіста, фантастична, що існує в казках та розповідях мандрівників, а імперська, сатрапська, чінгісханівська Азія... Якби я отут побачив палі з головами, не здивувався б".

Т. Шевченка зарахували рядовим 5 батальйону 1 бригади 23 піхотної дивізії. Документально не встановлено, коли його відправлено до Орська ("Близнецы"). Він був у 3 роті під номером 191. Зріст визначили в 2 аршини і 5 вершків (близько 165 см). Наступили безпросвітні дні солдатської муштри. Комендант Орської фортеці Дмитро Ісаєв був людиною гуманною, поставився до поета зі співчуттям, з його дозволу той жив на квартирі, відвідував його будинок, користувався бібліотекою. Але через кілька місяців Д. Ісаєва звільнили від служби, і незабаром він помер, а новий комендант перевів Т. Шевченка до казарми, вимагав від нього дотримуватися солдатського режиму. Було тяжко. В. Рєпніна писала до начальника 3 відділу листи з проханням дозволити йому малювати, і резолюція була: "Донести: можна под надзором", але офіційного дозволу не було.

Нові друзі клопоталися про Т. Шевченка. Тут служило багато поляків. У першій половині 1848 р. Т. Шевченко познайомився з Балтазаром Колесінським. Часті зустрічі, розмови з польськими засланнями були певною розрадою в горі. Наслідком їх став вірш "Полякам".

Колишні друзі не наважувались підтримувати зв'язки з ним. В. Забіла на листи не давав відповідей. Тільки А. Лизогуб та В. Рєпніна писали. Найбільше в

цей час він дружив з братами Лазаревськими. Але важка, виснажлива муштра тривала, нізвідки не видно було просвітку. Спогади про Україну, про уявний народ не дозволяли доходити до відчаю, жили творчу уяву. Крадькома, порушуючи монаршу волю, поет писав. Поезія "А. О. Козачковському" – це звіряння сокровених дум, болів, сподівань.

Віршуючи, ховався від наглядців і від усякого стороннього ока. Спочатку писав на окремих аркушах, згодом то були "захальвні книжечки" 6 на 9,8 см., що робив на кожен рік окремо, а потім об'єднав в одну "Малу книжечку": "Княжна", "Москалева криниця", "N. N.", "Сон" і інші. Їм передують твори казематного циклу (поема "Відьма", балади "Лілея" і "Русалка", які він привіз на заслання). Тематика творчості на засланні охоплювала найрозмаїтіші сфери буття, але в орський період помітне тяжіння до подій історичних, героїчних. Деколи жага творчості виливалась у малюванні картин на стінах вугіллям або крейдою.

Безрадісно, з важкими думами і фізичним недугом починав Т. Шевченко 1848 р. (ревматизм, перетерпів цингу, "зуби й очі так болять, що не знаю, де дітись"). Поет пише "А нумо знову віршувати...", "У Бога за дверми лежала сокира...", "Варнак".

Висловлювалось припущення, що в основі твору "У Бога за дверми лежала сокира..." лежить легенда казахського народу про сокиру й святе дерево, "Джангис-агач", що означає самотнє дерево. Одну з легенд про нього розповів У. Бекбаулов ("Тарас на Аралі"). "Тарас упізнав у ньому звичайний осокір, які так часто стрічав на Україні. Та думка, що тут росте дерево, яке стрінеш і над Дніпром, дивно перекинулася на одне: і у них, у каймаків, і у нас, українців, спільне й бажання до свободи, і прагнення її..." А, можливо, її створила художня фантазія поета, зачарованого єдиним у степу деревом і поклонінням йому місцевих жителів.

"Варнак" – побутово-етологічна поема на "розбійницьку" тему. В основі фабули твору – мотиви насильства пана над кріпачкою, помсти її нареченого-кріпака не лише "своєму" панові, а й кріпосникам взагалі й покаяння та відродження запеклого розбійника. Поет ішов і від добре йому відомих реальних подій, відбитих у переказах про гайдамаків та опришків, про Устима Кармелюка й Гаркушу, і від літературно-романтичної "розбійницької" тематики – романів В. Скотта, зокрема "Айвенго", "Рінальдо Рінальдіні", Х. Вальпіуса "Братьев-разбойников", "Дубровського" та "Капитанской дочки" О. Пушкіна, "Предання о Гаркуше" Г. Квітки-Основ'яненка, "Гаркуши, малороссийского разбойника" В. Наріжного, драм "Розбійники" й "Вільгельм Телль" Ф. Шіллера, поеми "Чернець" І. Козлова та інших. Твір побудований як сповідь героя-варнака, який чинить відповідно християнської етики і як жертва кріпосництва, і як людина, що розкалася, й усім життям спокутувала провину. Він стає до шеренги Шевченкових героїв-праведників, як Максим із "Москалевої криниці", старий козак із Степаном і Яриною в "Невольнику", безіменні герої поем "Якби тобі довелося" та "Меж скалами, неначе злодій...", Петрусь із однойменної поеми, чия праведність в тихому героїзмі буденщини й самозреченні.

Завершується цей ряд образом Алкіда ("Неофіти") та Йосипа-бондаря і, насамкінець, самого Ісуса Христа в поемі "Марія".

Питання для самоаналізу

1. Скільки років Т. Шевченко був на волі?
2. Як Т. Шевченко вів себе на допитах у зв'язку з розгромом Кирило-Мефодіївського товариства?
3. Як називався розділ доповіді про Кирило-Мефодіївське товариство, де йшлося про Т. Шевченка?
4. Що написав Микола І, затверджуючи вирок Т. Шевченку?
5. Скільки поезій увійшло до циклу "В казематі"? Які ідеї цього циклу.
6. Коли Т. Шевченко написав поезію "Садок вишневий коло хати"? Назвіть художні засоби твору.
7. Хто писав листи Т. Шевченку на заслання?
8. Що ви знаєте про "захальявні книжечки" Т. Шевченка?
9. Яку легенду переповів Уразак Бекбаулов у повісті "Тарас на Аралі"?
10. Охарактеризуйте поему "Варнак" як побутово-етологічну поему?

Лекція 6 АЗІЙСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ

План

1. А. Тарасенко про перебування Т. Шевченка в Казахстані.
2. "Жіноча" лірика.
3. Участь в експедиціях.
4. Т. Шевченко і родина Ускових.

Література

1. Барабаш Ю. "Я так її, я так люблю..." (Шевченкова Україна: словообраз, концепція, тексти) // Сучасність. – 2003. – № 7-8. – С. 111-129.
2. Бекбаулов Уразак. Тарас на Аралі. – К.: Дніпро, 1975. – 351 с.
3. Кравченко В. Доторкнутися до вічності // Запорізька Січ. – 2013. – № 45-47(5249-5251). – С. 20.
4. Момот Н. Шевченків щоденник: жанрова гетерогенність як стратегія тексту // Слово і час. – 2005. – № 3. – С. 20-28.
5. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка. Навколо "Москалевої криниці". Дванадцять статтів. – К.: Факт, 2001. – 384 с.
6. Тарасенко А., Мастеров С. Не исчез в степной полыни (Книга о Тарасе Шевченко в Казахстане). – Костанай: Печатный двор, 2003. – 141 с.
7. Шевченко Т. [Щоденник] // Шевченко Т. Повне зібр. тв.: У 12 т. / Жулинський М. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский", записи народної творчості. – К.: Наукова думка, 2003. – 496 с.

Сибір, Колима, випечена пустеля Мангишлаку...

Нові зустрічі: каракалпаки, киргизи, казахи, кайкази (киргизи і кайкази не одне і теж, кайкази називають себе не то казахами, не то казаками...щось середнє)...Тарас ще не знає, як цих людей називати правильно...

Для казахів весь час перебування тут Кобзаря – зовсім не роки його існування, викреслені із активного життя. Так воно планувалося царською владою. Пустеля – найкраще місце для всякого роду заборон, особливо на інформацію, писання та малювання. Там для цього просто нема елементарних можливостей. Т. Шевченко на першій сторінці щоденника турбувався, що зламався кишеньковий ножичок – як тепер спідтишка писати щось, коли нічим заточити олівець. Пройдуть місяці, поки із Астрахані привезуть новий. Через це поет страждав більше, ніж від недругів.

Але він не був самотнім. Друзів буде більше, ніж самодурів із солдафонів. Це й дозволяло йому оминати заборони, гордитися тим, що так і не навчився браво марширувати.

Історія казахського народу, його національна своєрідність стали однією із головних у творчості Кобзаря. Створюючи вірші і поеми, "альбом живопису" він глибоко входив у суть питань.

Перебуваючи майже два роки в Кос-Аральській експедиції, поет ділив палатку-джоламейку з перекладачем (всього брало участь у поході біля семисот найманців-казахів). Перекладач був цікавою особистістю. Унтер-офіцер

Аламкуров народився на перекочів'ї, в молоді роки ходив на бариту – вигін чужого скоту, тому Казахстан знав добре. А потім протягом 25 років служби у Петербурзі, Прибалтиці, Фінляндії вивчав всю імперію. Читав, писав, перекладав, відзначений "Знаком отличия безпорочной службы". Багато чого цікавого на довгому шляху експедиції від нього дізнався Т. Шевченко. І не випадково поряд із загальноприйнятою збірною назвою народу Т. Шевченко використовує "самоназву" – казахи.

Три години перед заходом сонця на шляху до Актау (центр Мангистауської області, з 1964 р. по 1991 р. називався Шевченко) – улюблений час для малювання Т. Шевченка. Теперішня залізниця побудована за кресленнями шевченківської експедиції. Про цю залізницю мало хто знав до останньої чверті ХІХ століття, бо ця секретна магістраль використовувалась не для перевезення цивільних, а для стратегічного транспортування урану. Сам Т. Шевченко в Актау не був, маршрут його експедиції пролягав на 60 км, як пише А. Тарасенко, північніше. Анатолій Тарасенко – (гуляйпілець, письменник-журналіст, співавтор повісті "Не исчез в степной долине" про перебування Т. Шевченка в Казахстані.

Диким і необжитим місцем, де колись бував митець, він називав Арал і приаральську пустиню. У похід на Аральське море для вивчення природних умов Середньої Азії Т. Шевченка включили до складу експедиції як художника (у повісті "Близнецы" маємо деталі походу). Хто бував там, розповідав жахливі речі. То спека, то північний вітер (3 дні не скидали шинелі). Не вистачало води. Експедиція прийшла до гнилої, гіркої і кисло-солоної води: не процідивши її, не можна було в рот взяти, бо вона кишіла вошами і мікроскопічними п'явками. На піску за 5 хвилин можна було спекти яйце. На берег моря вийшли 14 червня, далі переходи здійснювали вночі, оскільки вдень спека сягала +40⁰ С. Тарас робив зарисовки. Умови плавання були важкими. О. Макшеев згадував: "Черные сухари обратились в зеленые от плесени, в солонине завелись черви, а масло было так солоно, что с ним невозможно было есть каши, только горох, конечно без всякой приправы, не изменял нам, но нам давали его всего два раза в неделю, по средам и пятницам. А. Бутаков вывешивал иногда на ванту кусок солонины и когда пили рынду, закусывал им, предварительно сняв с него ножом белый слой червей и посыпав перцем тех, которые уже забрались в поры мяса".

Сповнене важкої, виснажливої праці двомісячне плавання 1848 р. по бурхливому Аральському морі закінчилось. Стоянка на Косаралі – не тільки перепочинок, а й підготовка до плавання наступного року.

Для Т. Шевченка це був період напруженої творчої праці. Він інколи ходив у Раїм. У нього (довго не голився) виросла борода. Уральці, побачивши його, подумали, що це мученик за віру і сказали про це командиру. Той, покликавши Т. Шевченка в очерет, упав йому в ноги і почав благати: "Благословіть, батюшко! Ми про все відаємо!" Тарас зрозумів, що його прийняли за попа, поблагословив так, як попи у розкольників. Осавула зрадів, поцілував йому руку, ввечері справив бенкет. Начальник, взявши благословення, дав Тарасові 25 крб. Той не взяв. Таке незвичайне безкористя так вплинуло на старого

розкольника, що він побажав одговітися потайно в кибітці і, коли можна, запричаститися з рук "пастиря". Щоб не встряти ще в якусь халепу, Т. Шевченко покинув Раїм і почав голитися двічі щотижня.

І на Косаралі, і в Раїмі, незважаючи на дружнє офіцерське ставлення, умови життя і праці були важкими. Потай Т. Шевченко віршував (цикл віршів "Царі", "П. С.", "Сичі", "Марина", "І виріс я на чужині...", "І золотої, й дорогої...", "Якби тобі довелося"). Поезії були його золотокрилою музою. Вірші, навіть без цензури, все ж публікувались, в тому числі і за кордоном. На засланні поет створив ліричні шедеври, що не тільки засвідчили його сходження на нові творчі рубежі, а й дали могутній поштовх до розвою всієї дожовтневої літератури. Це – новий етап творчості Т. Шевченка. Досить велику групу становлять твори, що їх М. Рильський кваліфікував як "жіночу" лірику – "Якби мені черевики...", "І багата я...", "Полубилася я...", "Ой пішла я у яр за водою..." та інші. Однією з характерних особливостей поезії Т. Шевченка періоду Аральської експедиції є те, що в ній майже не відбилася місцева природа, позаяк його муза живилася переважно спогадами про Україну.

Про плідність дальшого переосмислення романтичної традиції свідчать й історичні поезії – "Чернець", "Іржавець", "У неділеньку святу...", "Заступила чорна хмара...", "Хустина", "Швачка" та інші, ідея яких – ідея патріотизму, жертвовного служіння батьківщині, боротьба за волю. Романтичне світовідчуття органічно поєднується із реалістично-тверезим, аналітичним ставленням до дійсності. Таке трактування тем зумовлено ностальгією поета, роздумами про долю батьківщини, й тим, що він гостро відчував потребу внесення активного, героїчного начала в літературу. Книжечка 1849 р. починалася віршем "Неначе степом чумаки...": Та вже ж нехай хоч розіпнуть, / А я без вірші не улежу. / Уже два года промережав, / І третій в добрий час почну. Поет усвідомлював, що писанням віршів кує нові кайдани, але не писати не може. Він важко переживав самотність, відсутність справжніх душевних друзів або листів від них.

Значно більше часу віддавав малярству. Два альбоми начерків, ескізів, етюдів, що змальовують життя і побут казахів у пустині, на Сирдар'ї, на Аралі. Мрією поета при житті було видання альбому живопису. Малювання в той час було для нього професією і хлібом. У Казахській енциклопедії (Алма-Ата, 1981) читаємо, що найповніше і найглибше життя казахів знайшло відображення у творах великого Кобзаря і художника. Будучи в Орській кріпості, в Новопетрівському укріпленні, він на основі фактичних матеріалів створив ряд творів. Художник дивився на життя казахського народу очима борця, ненавидячи всякий гніт і безправ'я. Він вглядався в казахську бідноту, що жила в злиднях, і відтворив її у живописних полотнах "Байгуші" (1853), "В юрті" (1848-49), "Казашка Катя" (1856-57) та інших. Багато пейзажних робіт написано з великим почуттям, що відповідало настроям бунтаря.

Не було без пригод. Одного разу замилювався жінкою з дитиною на руках – витяг шмат паперу і заходився накидати олівцем композицію. Жінка побачила, що той щось робить і підійшла. Пізнавши своє дворище і себе на композиції, перелякалася і почала щось просити. Тарас із її тону і жестів зрозумів, що вона бажає його йти геть і не малювати... Чому? Уважно прислухався до її мови,

нарешті почув слово "Коран". І все зрозумів. Коран забороняє малювати людей і тварин. Отже, він переступив закон...Згадав, що в Оренбурзі він не бачив навіть стилізованих зображень тварини чи людини – тільки рослинний орнамент та дивовижна арабська в'язь літер.

Жінка благала і плакала, ніби це малювання мало прикликати лихо на її обійстя, до її сина, родини...Тарас вимушений був розірвати папірець – жінка вдячно посміхнулась. Поет засмутився, свій перший малюнок на Орській землі довелося роздерти. Зіткнулися два народи, подивилися в очі дві цивілізації – європейська й азіатська...

У Мангишлаку й досі ходять легенди. Катя була не з простого роду, вона няньчила в домі Ускових дітей, щоб навчити російській мові і письму. Закохалась у Тараса, старшого від неї на 22 роки, і відмовилася від засватаного з дитинства парубка. Рідня джигіта ніби викрала її, але комендант повернув її додому. І в цьому брав участь Т. Шевченко. Після від'їзду поета вона отримала листа із Нижнього Новгорода і поїхала до нього. Жила там деякий час, але щось не склалось, і вона повернулася до Ускових. А коли їх доньки вирости, вийшла заміж. Документального підтвердження цьому нема. Ні слова у щоденнику. Але дивна схожість цієї казахської Джоконди з прекрасними жіночими портретами останніх років життя поета.

Альбом казахського живопису Т. Шевченка з анотацією на чотирьох мовах – казахській, українській, російській, англійській – нараховує 73 художніх твори (всього ж у місцевому циклі 450 робіт). Виданий у Казахстані 1982 р. альбом вражає відкриттям: "Шевченко в Казахстане не срок отбивал. Это была миссия..."

8 травня 1849 року шхуни "Константин" і "Миколай" взяли курс на південь уздовж східного берега Аральського моря. Т. Шевченко, як і раніше, був на шхуні "Константин". Учасники експедиції здійснили велику роботу, практично вперше науково вивчивши природні умови Аральського моря. Поет віршує. Разом із Т. Вернером і Бутаковим йому дозволено повернутися в Оренбург для остаточної обробки матеріалу. Прощаючись із Косаралом, Т. Шевченко висловлює йому свою вдячність. Перебування на острові було сповнено негод, риску, але було й те, що втішало. Спілкування з культурними, діловими і енергійними людьми, спільна праця з ними по зніманню й промірюванню моря та вивчення його природних ресурсів, умов майбутнього судоплавства, не тільки полегшувало солдатську службу, а й приносило задоволення.

Майже півторарічне перебування в експедиції забрало чимало здоров'я і тут, в Оренбурзі, поет сподівався на спокійне життя, бо поряд були друзі. "Тарас, Пospelов, Левицкий и я зажили, что называется, душа в душу: ни у одного из нас не было своего, все было общее; а с Тарасом у нас даже одежда была общая, так как в это время он почти никогда не носил солдатской шинели", – згадував Ф. Лазаревський. "Летом он ходил в парусиновой паре, а зимой в черном сюртуке и драповом пальто. Иногда заходил к нам и Бутаков, чаще же других гостил К. Герн (на його ім'я Т. Шевченко отримував кореспонденцію). Матвеев также не чуждался нашего общества. Вечера наши проходили незаметно. Пили чай, ужинали, пели песни... Изредка устраивались

вечера с дамами, причем неизменной подругой Тарасовой была татарка Забаржада, замечательной красоты". Існує припущення, що її образ надихнув поета на створення поезії "І станом гнучим і красою...".

На початку 1850 р. Т. Шевченко робить ще одну спробу домогтися малювання. Лист його до Л. Дубельта був залишений без уваги. Одночасно друзі поета ублагали впливових людей Петербурга клопотатися перед губернатором, щоб ті замовили слово перед Л. Дубельтом.

Поезії "Лічу в неволі дні і ночі...", "Ми заспівали, розійшлись..." написані в цей час. Останній вірш пов'язаний, ймовірно, з реальною подією: прощанням поета зі своїми друзями – Ф. Лазаревським, який наприкінці грудня 1849 р. надовго залишив місто, й С. Левицьким, якого на початку 1850 р переведено на службу до Петербурга, а також із О. Бутаковим та К. Поспеловим, які навесні 1850 р. знову виїхали у степ. Протягом січня-квітня 1850 р. він написав 12 поезій, серед них поему "Петрусь", провідний мотив якої навіяний народною баладою про Петруся, що побутувала в численних варіантах.

Напружена праця перервалася несподівано. Т. Шевченко помітив, що прапорщик Ісаєв залицяється до дружини Герна і та відповідає взаємністю. Вступаючись за честь друга, він викрив ці таємні побачення, разом з Герном з ганебно випровадивши залицяльника. На другий день Ісаєв на Т. Шевченка написав донос, що той ходить у цивільному одязі, живе на приватній квартирі, малює, тобто не виконує монаршої волі. В. Обручов дав розпорядження зробити обшук на квартирі Т. Шевченка і заарештувати. Поета встигли попередити. Взяті були листи, книги, скринька з малярським приладдям. Т. Шевченка посадили на гауптвахту, а потім відправили до Орської фортеці. Начальникові 23 дивізії було наказано встановити за ним найсуворіший нагляд і не дозволяти листуватися з будь-якими особами. Так пройшло літо. Слідство у справі тривало. Причина – папери, відібрані в Т. Шевченка, "заслуживающие особого внимания" – лист С. Левицького, 4 листи від братів Лазаревських і один від художника О. Чернишова.

Справу розслідували паралельно: в Петербурзі – III відділ, в Оренбурзі – військова влада. С. Левицького було арештовано, але жодного криміналу не виявлено і його відпустили. Матеріали слідства в Оренбурзі теж нічого не дали. Військове міністерство, виконуючи монаршу волю, 8 серпня 1850 р. дало розпорядження перевести поета з 5 батальйону в один з найвіддаленіших батальйонів під найсуворіший нагляд. Винних за нагляд Т. Шевченка покарали. О. Орлов написав листа В. Рєпніній, пригрозив і запропонував порвати всілякі зв'язки з Т. Шевченком, і взагалі не втручатися в справи Малоросії, бо інакше накличе на себе біду. Місце нового заслання Т. Шевченка – Новопетрівське укріплення на Мангишлацький півострів.

Новопетрівське укріплення розташоване в найсуворішому за природними умовами закутку Середньої Азії – у крайній західній точці півострова Мангишлак на східному березі Каспійського моря.

Умови, в які був поставлений Т. Шевченко, мало чим відрізнялися від в'язничних. Ротний М. Потапов був людиною бездушною і жорстокою. Виснажлива щоденна муштра доводила його мало не до відчаю. Проте деякі

були доброзичливими: лікар С. Нікольський, В. Воронцов, А. Хаїров, прапорщик В. Михайлов, поручик К. Зелінський, поляк за національністю. В укріпленні знайдений список поеми "Сон" ("У всякого своя доля...") – дуже можливо, що поет продиктував його комусь із своїх польських побратимів. Згадані офіцери сприяли зближенню Т. Шевченка з комендантом А. Маєвським. Ця прихильність для Т. Шевченка багато значила, адже солдат "самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все". Рік для Т. Шевченка пройшов одноманітно: муштра, брутальність безпосередніх начальників, світлі години в домі Маєвського.

Навесні 1851 р. він з експедицією вирушив у гори Каратау, взяли його рисувальником, але "секретно". Експедиція вирушила на розвідку кам'яного вугілля. Весь час поет малював. Т. Шевченко створив у Новопетровському укріпленні серію малюнків "Притча про блудного сина", яка є одним із найвищих здобутків в світовому мистецтві середини XIX ст. Він зробив сотні малюнків і начерків – переважно пейзажів, а також портретів і жанрових сцен.

Б. Залеський став кореспондентом Т. Шевченка, через якого передав записку В. Рєпніній, і просив поклонитися перед полковником Матвєєвим.

Про певне "приживлення" Т. Шевченка до місцевого ґрунту свідчить його участь в аматорських виставах. Описуючи своє життя переяславському лікарю, давньому другу А. Козачковському, поет зазначав: "Живу я, можно сказать, жизнью публичною, сиречь в казармах, муштруюсь ежедневно, хожу в караул и т. д., одно слово, солдат".

Друзі з "волі" не забували Тараса. С. Гулак-Артемівський надсилав йому гроші (А. Лизогубу і В. Рєпніній було офіційно заборонено листування з засланим). Але не вистачало "живого" спілкування, книг, газет. Чутки, що діється в мистецтві і літературі, приходили з великим запізненням, а вони були сумні – помер М. Гоголь і К. Брюллов.

Т. Шевченко не полишає спроб домогтися офіційного дозволу малювання. Незважаючи на сувору заборону, він потайки малює, цю таємницю суворо оберігає. Малюнки передає Б. Залеському в Оренбург (для продажу) не підписані. Очевидно восени 1852 р., поки не промерзла земля, він знаходить глину і алебастр і починає займатися скульптурою. У цей час починає роботу на прозовими творами російською мовою. У 1854 р. були готові "Наймичка", "Варнак", "Княгиня". А. Маєвський помер і до середини квітня 1853 р. гарнізоном керував Є. Косарєв. У квітні прибув комендант Іраклій Усков; він не відразу наблизив до себе Т. Шевченка. Помалу, з приїздом дружини, він став бувати в цій родині.

І. Усков поділився думкою розвести сад. Тарас вибрав місце, зробив план, і восени 1858 р. закипіла робота: попривозили вже великі дерева – зокрема шовковицю. На тому місці, що було вибране під сад, росло вже дерево – верба, посаджена Тарасом. Переходячи через Гур'єв 1850 р. у перепровадженні до Новопетрівського, Тарас підняв на вулиці вербову ломаку. Вона служила йому палицею в дорозі. Прибувши у Новопетровськ, він уткнув її в землю, і з неї виросла деревина. Верба живе на своєму старому місці й досі – пагонами

третього покоління. І від неї – все навкруг: закладку нових садків на цих землях починали черенками звідси, з "легкої руки" Тараса. Переказують, що нащадки Ускових приїждять сюди: це тут є лавка, де сидів поет, дерево, вирощене ним, його землянка, колодязь.

У родині Ускових народилося дві донечки, Надя і Наталочка, (Наталочка не могла ще добре говорити і, замість "Григорович" вимовляла "Горич"), а первісток Дмитрик (трирічний), з яким дружив Т. Шевченко, помер. Той пам'ятник, зроблений в "рицарському стилі", який спроектував Т. Шевченко на його могилі, зберігається й досі.

Літо 1853 р., 1854 р. і половина 1855 р. прикрашені шанобливим захопленням дружиною коменданта, красунею Агатою Усковою. Тарас бавився з її дочками. Родина Ускових залишалася надійним притулком, де Т. Шевченко відпочивав душею. "...по сімох роках темрявних мигнув перед ним ясний промінь жіночих очей: і було б ненатурально, коли б Тарас не закохався". "Се одна-єдина душа, що інколи підіймає у мене поривання аж до поезії, "я щасливий", – писав поет до Б. Залеського. І далі: "Я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією благородною душею. Не гадай, друже мій, і тіні чогонебудь гріховного в моєму коханні непорочному". Поет намалював портрет Агати Омелянівни з донькою Наташею з вдячністю, це був портрет закоханого поета і художника, він зберігав його все життя.

Родина Ускових робила все можливе для Т. Шевченка: літня "резиденція", будиночок на городі, садок, колодязь, рятувальна від цинги огорожина...

Хвилини невдачі, численні прохання друзів і знайомих покращити долю Т. Шевченка нічого не змінювали, проходили і наставляли години творчості. У 1858 р. Т. Шевченко писав П. Кулішу, що у нього є близько двадцяти повістей. Це, очевидно, перебільшення. Збереглося 9 повістей, 10-та ("О безродном Петрусе") та драматичний уривок з невідомого твору загубилися після смерті Т. Шевченка. Почав писати щоденник. Чому поет звернувся до прози? Це – заборона писати поетичні твори, взагалі небезпека писати рідною мовою; необхідність висловитися, взяти участь у боротьбі за людські та мистецькі цінності. Він надіявся, що повісті будуть надруковані. Опубліковані вони були аж наприкінці 80-х років. Автобіографізм, мемуарність, фактографічність – характерні риси повістей Т. Шевченка. У них діє широке коло сучасників або близьких попередників поета: К. Брюллов, О. Венеціанов, І. Котляревський, В. Забіла, І. Сошенко та інші. Можна відшукати багато прототипів героїв. "Кобзар Дармограй" – так підписався Т. Шевченко, посилаючи повість "Княгиня" до редактора "Отечественных записок". Він гостро потребував допомоги в опублікуванні повістей і хорошого редактора. Про видання "Княгині" клопоталася графиня А. Толстая. Т. Шевченко надіявся на П. Куліша, але не знав, що той був найзапеклішим супротивником його російської прози.

Микола І помер 18.02.1855 р. М. Лазаревський повідомив Т. Шевченка, що про нього клопочуться "добрые люди" і не без успіху. Самодержавство готувало Т. Шевченкові довічну солдатську каторгу. Страшну роль грав у долі Т. Шевченка Л. Дубельт, який люто ненавидів поета-бунтівника і робив усе, щоб затримати його звільнення. І тільки загальне піднесення суспільно-

політичного життя в країні, крах кріпосницької системи, необхідність прогресивних реформ у всіх галузях суспільного життя зробили можливим успіх клопотань численних друзів та доброзичливців у справі визволення як поета так і інших політичних засланих. 1856 р. пройшов у тривозі й невідомості. Листи були єдиною підтримкою. 26 серпня 1856 р. було оголошено коронаційний маніфест, за яким мала бути полегшена доля "політичних злочинців", відданих на військову службу. На початку січня В. Перовський передав списки кандидатів на амністію до військового міністерства, де було написано: "Рядового Тараса Шевченко уволить от службы".

Довідка, видана шефу жандармів В. Долгорукову, який у 1856 р. змінив запеклого Шевченкового ворога О. Орлова: "Не принадлежа к Украино-Славянскому обществу, заводившемуся в Киеве и открытому в 1847 г., он находился в дружеских связях с членами этого общества, сочинял дерзкие и пасквильные стихи на малороссийском языке и рисовал неблагопристойные картинки. За это, впрочем, без суда и без лишения прав состояния, он отдан был в Оренбургские линейные батальоны с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать. В 1848 и 1849 он участвовал и был весьма полезен в экспедиции, снаряженной для описания Аральского моря. Бывший оренбургский военный губернатор Обручев и преемник его граф Перовский ходатайствовали о дозволении ему рисовать и о производстве его в унтер-офицеры; но разрешения не последовало по тому случаю, что в 1850 г. открылось, что он продолжал писать и рисовать, хотя при этом не было обнаружено ничего преступного. В 1856 г. ее императорское величество великая княгиня Мария Николаевна и вице-президент Академии художеств граф Толстой ходатайствовали о помиловании Шевченки. На этом основании следует: "Рядового Тараса Шевченку, по уважению ходатайства о нем ее императорского высочества президента Академии художеств, уволить от службы, с разрешением пользоваться правами художника, которых он не был лишен, при отдаче в военную службу, и с дозволением ему писать и рисовать, но под строгим наблюдением местных начальств и цензуры".

25 січня 1857 р. III відділ повідомив свою пропозицію щодо Т. Шевченка військовому міністру, але справа ще тяглася по інстанціях до травня. Т. Шевченко чекав, 5 червня 1857 р. до Я. Кухаренка послав листа і "Москалеву криницю". 13 квітня 1857 р. друзі поета влаштували виставу в Академії мистецтв, збір від якої призначався Т. Шевченку на допомогу. 28 травня 1857 р. Петровський наказав звільнити від служби амністованих, щоб ті оселилися в Оренбурзі аж до кінцевого звільнення на батьківщину. Отже, утискалася і без того "куца" воля із заборобою жити в обох столицях, царське "помилювання" перетворилося на нове покарання – заслання на поселення в Оренбург під суворий нагляд поліції.

Закінчувалося тяжке й сумне десятиліття у житті поета і художника; настав час підбити підсумки. Раз у раз на сторінках щоденника Т. Шевченко розмірковує над пережитим: "Странно еще вот что: все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего

следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо". На засланні поет пробув 10 років, 3 місяці і 27 днів.

Наказ в укріплення дійшов 21 липня. 2 серпня 1857 р. Т. Шевченко відплив рибальським човном до Астрахані. За роки перебування на Мангишлаку він виконав понад 170 малюнків, чимало портретів, два автопортрети, які засвідчили руйнівний вплив умов заслання на здоров'я митця. У багатьох роботах відбито життя казахського народу.

Після триденної подорожі морем і рукавами Волзької дельти, Т. Шевченко прибув до Астрахані. Він постарів, посивів, втратив здоров'я. Проте були не лише втрати, а і надбання: щирі, випробувані у спільних знегодах друзі, нові твори – російські повісті і багатющий врожай поезій, серед яких нова редакція "Москалевої криниці" – побутово-етологічної поеми, в якій автор розв'язує морально-філософські проблеми смислу буття, призначення людини, конфлікту праведності з гріховністю – добра зі злом, кривди, помсти й прощення. Те, що в першій поемі було радше світовідчуттям, у другій стає усвідомленою філософією. Шлях від першої "Москалевої криниці" до другої визначається як шлях від праведності до святості. "Москалева криниця" в обох її варіантах – віха внутрішнього розвитку Шевченкової, тобто української філософської, релігійно-етичної й психологічної думки.

23 серпня в укріплення прийшов наказ по батальйону, де повідомлялось, що Т. Шевченкові заборонено в'їздити в обидві столиці й призначено жити в Оренбурзі. Отже, І. Ускову загрожувало покарання, і він відразу надіслав повідомлення в поліційні відділення, прохаючи зупинити Т. Шевченка і повернути в Оренбург.

Питання для самоаналізу

1. Чи можна стверджувати, що історія життя Шевченка-засланця тісно пов'язане з історією життя казахського народу?
2. Назвати авторів повісті про життя Т. Шевченка на засланні "Не щез у полиновому степу"?
3. У яких експедиціях і як довго перебував Т. Шевченко?
4. Які твори Т. Шевченка М. Рильський кваліфікував як "жіночу лірику"?
5. У яких творах Т. Шевченка звучить ідея жертвового служіння батьківщині?
6. Назвати твори Т. Шевченка, присвячені життю казахського народу?
7. Що знаєте про перший малюнок Т. Шевченка на Орській землі?
8. Скільки творів Т. Шевченка нараховує альбом казахського живопису?
9. За що Т. Шевченка заарештували вдруге?
10. Яку роботу виконував Т. Шевченко в експедиції, що вирушила в гори Каратау?

11. Яке перше дерево посадив Т. Шевченко в Новопетрівському укріпленні?
12. Як допомагала Т. Шевченку родина Ускових?
13. Скільки повістей російською мовою написав Т. Шевченко? Назвіть їхні характерні риси.
14. Скільки років Т. Шевченко був на засланні?
15. Які морально-філософські проблеми піднімає автор у поемі "Москалева криниця"?

Лекція 7 ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ

План

1. Повернення (Астрахань – Нижній Новгород (1857-1858)).
2. У Москві (1858).
3. У Петербурзі (1858-1859).

Література

1. Клочек Г. Поетика візуальності Тараса Шевченка: монографія / Григорій Клочек. – К.: Академвидав, 2013. – 256 с.
2. Мойсеїв І. Влада і зрада: "Юродивий" Т. Шевченка // Зарубіжна література. – 1998. – Ч. 9. – С. 3.
3. Пащенко М. Витоки і організація ліричного циклу Т. Шевченка ("Доля", "Муза", "Слава") // Шевченко і загальнолюдські ідеали. – Одеса, 1989. – Ч. I. – С. 106-108.
4. Поліщук В. Повісті Т. Шевченка і розвиток повістєвого жанру в українській літературі (до постановки проблеми) // Тарас Шевченко і європейська культура: зб. пр. міжнародної 33-ї шевченківської конференції. – К.-Черкаси: Брама, 2000. – С. 190-196.
5. Скоць А. Шевченкознавчі студії: Декалог. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 204 с.
6. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси: Брама, 2003. – 281 с.

Т. Шевченко знайомився з Астраханню, бо довелося чекати два тижні, поки прийде пароплав. Тут зустрів знайомих – опинився в колі прогресивної флотської інтелігенції. У вересні 1857 р. залишив Астрахань. Подорож Волгою тривала майже місяць. На пароплаві "Князь Пожарський" він відправився в Нижній Новгород. Це був не зовсім звичайний рейс. Астраханський промисловець Сапожников орендував пароплав і подорожував по Волзі з невеликою кількістю запрошених. Жив у каюті капітана Кишкіна, читав російські поезії на літературних ранках.

Пізно ввечері 12 вересня (за новим стилем це 25-е), пароплав прибув у Казань. Ранком 13-го Т. Шевченко відправився оглядати місто. Був в університеті – хотів довідатися про долю своїх соратників по Кирило-Мефодіївському братству – І. Посяди та Г. Андрузького, яких у 1847 р. було переведено в Казанський університет. Нічого про них не довідався. А в мемуарах докладно писав про побачене.

У Саратові Т. Шевченко завітав до матері М. Костомарова, подарував їй вірш "Н. Костомарову".

Нижній Новгород був для нього порогом Москви й Петербурга. 20 вересня пароплав підійшов до пристані (зустріч "з милою Академією" через півтори доби шляху). І тут поліцмейстер міста офіційно заявив Т. Шевченку, що він повинен повернутися в Оренбург. Нові знайомі – Брилкін і Овсянніков – дали йому притулок і порадили прикинутись хворим, щоб не повертатись в Оренбург. Незважаючи на невизначеність власного становища, він поринув у

культурно-громадське життя міста. Портрети – єдиний на той час засіб існування для Т. Шевченка. Лікар та поліцеймейстер засвідчили, що поет за станом здоров'я неспроможний вирушити у зворотній шлях; повідомлено військового губернатора і коменданта Новопетровського укріплення. У Т. Шевченка з'явилась надія залишитися в місті.

8 грудня 1857 р. занотував у щоденнику, що написав поему і що, мабуть, назве її "Неофиты или первые християне". У присвяті до поеми, адресованій М. Щепкіну, поет висловлює прагнення, щоб його слова, пройняті "огнем-сльозою", стали грізним застереженням "Розпинателям народним, / Грядущим тиранам. Він прагнув розвінчати існуючі тоді ілюзії щодо "доброти" Олександра II: Молітесь богові одному, / Молітесь правді на землі / А більше на землі нікому / Не поклоніться. Все брехня – / Попи й царі... "Неофіти" через П. Куліша Т. Шевченко передав М. Щепкіну.

Поступово налагоджуються зв'язки з колишніми спільниками по КМТ. Т. Шевченко відвідав В. Даля, зблизився з російським письменником П. Мельниковим (Печерським). Не маючи можливості самому виїхати з Нижнього Новгорода звертався до своїх друзів з проханням приїхати. М. Костомаров здивував Т. Шевченка, не захотів його відвідати, їх погляди все більше розходились. Відмовив приїхати і П. Куліш.

На початку лютого 1858 р. він одержав від П. Куліша "Народні оповідання" Марка Вовчка, був ними щиро захоплений, зажадав, щоб Лазаревський прислав йому її адресу, але не діждався. Нові літературно-мистецькі враження сприяли творчій праці Т. Шевченка. Повертається до незакінченої повісті "Матрос" (или "Прогулка с удовольствием и не без морали"). Т. Шевченкові стало ясно, що П. Куліш не допоможе йому опублікувати російські повісті. Аксакову, якому Т. Шевченко послав повість, не сподобалась.

Поряд з поетичною діяльністю Т. Шевченко чимало уваги приділяв образотворчому мистецтву. Він зарисовує найважливіші архітектурні пам'ятки, краєвиди, малює портрети й автопортрети. Протягом 6-ти місяців перебування в місті намалював десятки архітектурних пейзажів.

За розпорядженням уряду Т. Шевченко прожив у Нижньому Новгороді півроку.

1 жовтня 1857 р. розпочався театральний сезон. Театром зацікавився. Поет мріє про зустріч з М. Щепкіним. 70-літній Михайло Семенович Щепкін – син кріпака і самоук із геніальним талантом артиста – "зберіг всю свіжість моральну. Старець-юнак" на прохання Т. Шевченка вирішив до нього приїхати. 24 грудня 1857 р. в глуху зимову морозну ніч прибув до міста. "Когда Щепкин и Шевченко встретились после 11-летней разлуки, то бросились друг другу в объятия и долго не могли сказать ни одного слова. Слышались только судорожные рыдания". "Шість днів був у Нижньому Новгороді і тричі грав на сцені". "Шість днів щастя", – записав Т. Шевченко у щоденнику про цю зустріч.

М. Щепкін грав у водевілі "Москаль-Чарівник". На прохання поета Піунова одержала в ньому роль Тетяни. Українські тексти вона вчила з Шевченком, уроки акторської майстерності отримувала від Щепкіна. Поет писав: "Як

доброзичливо подіяв Михайло Семенович на це миле, обдароване створіння! Вона виросла, покращала, порозумнішала".

Молодість і свіжість К. Піунової звернули на себе Тарасову увагу. З нею він познайомився особисто незадовго перед тим, як приїхав М. Щепкін. Про неї поет говори як про "талановиту артистку". "Вона була вродлива, шпарка, але вельми мало освічена, не вміла по-українськи ні говорити, ні акцентувати". Тарас почав її вчити декламувати. Шевченкові йшов 44-й, коли його "пойняло марево кохання". Вона приваблювала його не тільки як здібна артистка, а і як чарівна дівчина, життєрадісна, мила. Вона була 16-річною актрисою. Тарас розгледів у ній неабиякий талант і характер. У цьому, мабуть, і є геніальність Шевченка – бачити те, що не дано іншим. У їхній родині Шевченко проводив багато часу. Молодші брати і сестри приязно ставилися до нього – родина її теж припала йому до серця. Тут він став часто бувати: згадував, що за стіл сідало 14 чоловік. "Особливо любили наші малята, – згадувала Піунова, – яких він, як очевидно, узагалі дітей, любив. Мої брати і сестри радо бувало, його обліплять, і він з ними цілими годинами забавляється. Співа їм малоросійські пісні".

"А чом би нам не побратися, – міркує поет, – доки ж мені бурлакувати? Час вже знайти теплий і затишний захисток у другому серці. Замолоду кріпацтво не дало побратися з Дунею Гашковською. Другим разом з кирилівською попівною розлучили батьки її". Сподівався, що тепер ніхто і ніщо не перешкодить.

У листі до П. Куліша від 26 січня 1858 р. Т. Шевченко чи не вперше говорить про свій намір одружитися, маючи на увазі К. Піунову. П. Куліш поставився до цього негативно. "Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружитися. Не гарну ти пору вибрав: не вибивсь ти із своєї нужди, не вийшов на простий шлях, треба б тобі з цим ділом подождати. Інакше б ти його напослі розміркував. А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити, щоб ти ширше по світу поглядів... А тепер якась Маруся чи Одарка, чи Ганна стане тобі на дорозі. А не багато тобі й треба, щоб дійти свого розуму, – вчинитись великим поетом по всі вічні роки". М.Костомаров зустрів цей намір щирим співчуттям: "Хоч би на старості літ після такої глибокої гіркої коновки лиха трохи одпочити душею; щоб тобі Бог заплатив за ті муки, що ти переніс!"

Т. Шевченко ще більше закохується, її ім'я дедалі частіше зустрічається на сторінках щоденника. Стара Піуниха розуміла, що Тарас кохає її Катрю, і може зняти бесіду про кохання, почне свататись, а віддавати доню за вбогого поета не хотіла. Не такого чоловіка батьки Катерини бажали для своєї дочки. Повертався Шевченко з заслання, у нього нічого не було, ні хати, ні майна, здоров'я його було підірвано. Катерина не одержала благословення на шлюб з Тарасом, і не знайшла в собі сили послухатися волі батьків.

Та і Катя не горнулась щиро до нього чистим серцем дівочим. "Вона не доросла до розуміння великого щастя стати дружиною великого поета-мученика і його "старі плечі" підперти своїми молодими плечима". У відповідь отримав "Ні" від матері. 30 січня Т. Шевченко освідчився К. Піуновій. Катерина була наляканою. Не приваблювало родину Піунових, що Т. Шевченко – поет, вигнанець, бідно одягнений, набагато старший. Але Катерина не могла відверто відмовити. Поет думав, що справа сватання його не навіки пропала і він пише

листа: "Я вас кохаю, і кажу вам се просто: ви занадто розумні, щоб сподіватися від мене палкого висловлювання кохання, а я занадто кохаю і шаную вас, щоб уживати тих дурниць, яких уживають люди звичайно. Побратися з вами – це для мене величезне щастя, а відректися від сеї думки буде трудно мені. Але коли судилося інакше, так нічого діяти, треба коритися долі. Якщо ви чи не можете, чи не хочете стати зі мною у парі, так лишіть мені хоча єдину втіху: бути вашим другом..." Тарас став помічати нещирість. А молода актриса відвертіше іде на розрив.

Після від'їзду Щепкіна 21 січня 1858 р. відбувся її бенефіс. У міській газеті "Нижегородські губернські відомості" Т. Шевченко надрукував рецензію, про удалий творчий дебют. Зрозуміло, на певному етапі вплив Шевченка на молоду акторку був дуже великим. Вона слухала його поради і була вдячна, як старшому товаришеві. Поет хотів забрати К. Піунову до Харківського театру, але та, не дочекавшись відповіді із Харкова, підписала нову угоду з директором Нижегородського театру. "От воно де моральне злидарство! Приятельство набік і чорти в воду. Хто зрушив своє слово, у того і клятьба байдуже". "Сподівався, що вона буде мені дружиною, янголом-хранителем, за котрого я був ладен душу свою положити. Огидливий контраст. Несамостійність – се чудові ліки проти любощів. Вона мене, а головна річ, мого другаку старого, повернула на таке становище, що вельми не личить, Погань, наша Піунова, від ногтя до волосся погань".

Розчарування в К. Піуновій завдало йому чимало душевних мук. Сумна розв'язка цих взаємин з була одним із найтяжчих переживань Тараса в Нижньому Новгороді. Через багато років К. Піунова, пригадуючи, як вона та її батьки відмовили Т. Шевченку в його кращих намірах, з сумом писала: "Да, все это тогда представилось и вспомнилось, а о душевном мире, об уме великого поэта позабыли, разуму не хватило!" І ще: "Тогда, 15-летняя девчонка, я, конечно, не могла оценить этого великого человека, но зато всю жизнь потом гордилась и горжусь тем, что обратила на себя его внимание".

Дослідники про Піунову написали багато негативних слів. Але Катерина Борисівна Піунова за своє життя не сказала жодного поганого слова в адресу Шевченка, а в її альбомі фотографія поета знаходилася на почесному місці.

К.Піунова так описує свою першу зустріч із Шевченком. "Це було в 1857 році. Під час одного рядового спектаклю, у якому я була зайнята, і у водевілі зі співом "Простушка і вихована", після останнього акту в антракті, перед водевілем, наш антрепренер прийшов за куліси з якоюсь незнайомою людиною в змащених чоботах, і показав йому закулісний пристрій нашого театру: наші вбиральні, бутафорську й інші приміщення сцени. Цей незнайомец був великий український поет Т.Шевченко. З деякими акторами антрепренер познайомив Тараса Григоровича. Була йому представлена і я. Я зробила перед Тарасом Григоровичем реверанс, він простягнув мені руку, очі його пильно і ласкаво дивилися на мене. Він посміхнувся і сказав: Вами я завжди милуюся, коли бачу вас на сцені". Потім було невдале сватання і від'їзд Шевченка в Москву. Катерина вийшла заміж за Максиміліана Шмідгофа, молодого музиканта і актора, підданого Прусії. Шевченко до свого від'їзду з Нижнього

Новгорода зустрічався з родиною Шмідгоф, був знайомий з Максиміліаном Карловичем і дуже добре про нього написав у Щоденнику як про талановитого скрипаля і драматичного артиста. Ім'я Піунової в афішах писалося з ініціалами і великими літерами, що не типово для Казанського театру. Вона грала головні ролі в спектаклях і була 15 років зіркою Казанської сцени (З матеріалів Євгена Савенка – голова Нижнєкамської національно-культурної автономії).

"Переболівши", Т. Шевченко береться до літературної праці. Він пише триптих "Доля", "Муза", "Слава", цикл, у якому висловлено заповітні думки про призначення митця, мету життя. "Доля" – погляд у минуле, на пройдений шлях. Поет не нарікає на долю, вона була хоч і "вбогою", але чесною, її не доведеться соромитися: Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою. "Муза" – поетична творчість митця – смисл його життя, та "живуща вода", що рятує його душу навіть у далекій "неволі", в "смердячій казармі", краса поетової музи у тому, що це краса боротьби за найсуворішу правду: Витай зо мною і учи, / Учи неложними устами / Сказати правду. "Слава": високий пафос змінюється бурлескним стилем кепкування із звичайного розуміння слави, яка нібито має належати лише сильним цього світу, незважаючи на антинародність їх діяльності. Така слава викликає в автора лише презирство. Водночас він іронізує над власним потягом до слави, але не до тієї продажної, а здобутої чесним, самовідданим служінням правді.

Поезії, написані в Нижньому Новгороді, показують, з яким творчим вогнем повертається він із заслання. А жилося матеріально скрутно. "Т. Шевченко часто болел, казался беспомощным и разбитым... Нервность у него нередко проявлялась в болезненных формах, иногда самый ничтожный случай заставлял его волноваться и плакать самыми неутешными слезами, как ребенка". Але ніщо не пригасило любові до людей, ненависті до гніту і знущань. "Шевченко, – розповідав Г. Дем'янов, – и в этом крае оставил о себе память, как о человеке, олицетворяющем доброту". Нижній Новгород був для поета новим місцем заслання: відсутність літератури, повнокровного духовного життя, неприємності, розчарування, наклепи.

У кінці лютого 1858 р. отримує дозвіл повернутися до Петербурга. 5 березня про це офіційно було повідомлено. 8 березня він виїхав з Нижнього. Тим часом "поднадзорного" поета скрізь супроводжує жандармська пошта. "Возвращение Шевченко после 10-летней разлуки приветствовала вся Украина и не Украина истинным восторгом: на всем пути от Астрахани до Петербурга его встречали, как друга, все без различия национальностей, – знавшие его по сочинениям или по слухам; все старались дать ему почувствовать, что разлука и 10-летнее молчание его ничуть не изменили ни уважения к нему, как человеку, ни любви и сочувствия, как к народному певцу".

10 березня 1858 р. Т. Шевченко прибув до Москви, оселився у М. Щепкіна. занедужав ще в дорозі, застудився, загострилась цинга, якою перехворів на засланні. Тіло вкрилося болячками, око розпухло, почервоніло. Т. Шевченка відвідав М. Максимович; подарував йому історичне дослідження "Сказание о гетьмане Петре Канашевиче Сагайдачном". Поет продовжує переробляти і редагувати свої твори. Вірші за 1847 р. увійшли до "Більшої книжечки".

Відвідав Варвару Рєпніну, зустріч була відчуженою. Одужавши, ходив по місту, милувався старовинними пам'ятками. Знаменитою подією було знайомство з С. Аксаковим, який у листах так приязно поставився до нього. У Москві Т. Шевченко зустрівся з відомим декабристом С. Волконським, який розповів йому деякі епізоди свого 30-літнього заслання.

М. Максимович, улаштувавши на честь Т. Шевченка бенкет, написав поезію "25 марта 1858 года": На святе благовіщення / Тебе привітаю, / Що ти, друже мій, вернувся / З далекого краю! / Ой, як дуже за тобою / Тужила Вкраїна – / Усе тебе вспоминала, / Як та мати сина. / Твої думки туманами / На лугах вставали, / Твої сльози росицею / По степах спадали; / Твої пісні соловейком / В садах щебетали... / Бувай здоров нам на радість; / а собі на славу! / Перебув ти тяжке лихо / І лиху недолю, – / Заспівай же нових пісень, / Щоб мати-Вкраїна / Веселилась, що на славу / Тебе породила! Після вечора Т. Шевченко з синами С. Аксакова поїхав до Кошеляова, у якого познайомився з О. Хомяковим, одним із "стовпів" тодішнього слов'янофільства. Прогресивні кола Москви оточують поета увагою.

26 березня Т. Шевченко виїхав до Петербурга. Це була його перша подорож поїздом. Наступного дня о 8 годині вечора поїзд прибув до Петербурга. З вагона 3-го класу вийшов блідий, виснажений чоловік у кожусі і смушевій шапці. То був Т. Шевченко. Петербург Т. Шевченко покинув після закінчення Академії мистецтв у 1845 р. Був він у столиці й 1847 р, але вже невільник у казематі III відділу, і, природно, не міг відвідувати милу Академію, бувати в театрах, зустрічатися з друзями. На засланні тільки в спогадах усе те часто зринало, ще більше роз'ятрюючи поетові болі. "Хоть бы одним глазком взглянуть, одним ухом послушать", – так мріяв побувати в театрах. "По снегу и слякоти пешком оббегал я половину города почти без надобности", – записав він до щоденника на другий день після приїзду. Завітав до М. Лазаревського, що жив на Мойці, з ним відвідав родину Ф. Толстих; зустрічався з В. Білозерським. Знаменитим було побачення із З. Сераковським. Із ним Т. Шевченко листувався ще в часи заслання, але не були знайомі. Т. Шевченко, можна сказати, прибув до Петербурга оповитий ореолом страдника за народну справу.

Архівні матеріали свідчать, що він прибув до міста, лишаючись особою "поднадзорною". Уже в перші дні мав з'явитися до поліції. Правитель канцелярії І. Мокрицький порадив збрити бороду, а перед тим сфотографувався в шапці і кожусі з бородою. Але, незважаючи на "пильне око" всевладного III відділу, поет був оточений ласкою і увагою друзів. Одержав квартиру в Академії, взявся за наполегливу працю як художник. "Як той щирий віл запрягся в роботу, – сплю на етюдах: з натурного класу і не виходжу, – так ніколи! так ніколи!" Працював в Ермітажі. Влітку залишився в Петербурзі. Зустрівся з В. Бенедиктовим (постійне зацікавлення виявляв до російських письменників), познайомився з М. Щербиною, бачився в Толстих з поетесою Ю. Жадовською, з братами Жемчужниковими, з братами Курочкініми, зійшовся з польським поетом Е. Желіговським, навіщав домівку К. Кавеліна. Близькими поетові були учасники декабристського повстання. Є підстава

думати, що виняткова пошана, яку все життя він виявляв до Ф. Толстого, пояснюється його прихильністю до повстання декабристів. Дім Толстих був місцем зустрічі з уцілілими після каторги декабристами.

Влітку 1858 р. приїхав до столиці М. Костомаров, прийшов до поета (той не впізнав М. Костомарова).

Т. Шевченко виявляв непослабний інтерес до питань розвитку науки, до загальних проблем світобудови. З С. Гулаком-Артемовським відвідує театри, концерти: "Глибоко почитал Даргомижского... Глинку боготворил". Очевидно, поет зустрічався з Мусоргським. Т. Шевченко захоплювався співом "милой и талантливой голосистой певицы" І. Грінберг, улюбленої учениці М. Глінки, охоче відвідував її салон. Зберігся його портрет співачки, автограф вірша "Утоптала стежечку через яр" із написом "Ізі Грінберг". Високу оцінку виніс він акторській майстерності П. Садовського. Подружився з актором, негром Айрі Олріджем, який гастролював у Петербурзі. Поет відвідував вистави, захоплювався грою актора, написав його портрет.

23 січня 1859 р. до Петербурга приїхала Марко Вовчок, і вже на другий день Т. Шевченко познайомився з нею. Між ними встановилася глибока і щира дружба. "Шевченко от автора "Народних оповідань" был в неописанном восторге", – зазначав Білозерський. Марку Вовчку Т. Шевченко присвятив написану 13 липня 1858 р. поезію "Сон" ("На панщині пшеницю жала"). У спогадах В. Карташевської читаємо: "Тогда появилась малороссийская писательница Марко Вовчок. Белозерский и Т. Шевченко возносили ее до небес. Т. Г. Шевченко после каждого рассказа кричал: Шекспир! Шекспир!" 17 лютого 1859 р. поет написав вірш "Марку Вовчку. На пам'ять 24 января 1859". Марко Вовчок присвятила йому свою повість "Інститутка".

На автографі поеми "Неофіти", подарованому письменниці, Т. Шевченко написав: "Моїй єдиній доні Марусі Маркович. На пам'ять 3 апреля 1859 р.". Десь тоді ж він подарував їй і інші речі, про що Марко Вовчок, одержавши звістку про смерть Т. Шевченка, писала в листі з Парижа своєму чоловіку О. Марковичу: "Тепер мене душа болить, болить і ніколи не побачу його! Прошу тебе, там у кого треба візьми, як оддадут його портрет, як він був молодий, писаний самим, його тетрадку, що він ісписав в Орській кріпості, і його "Євангеліє", що читав там. Все те він мені оддав, як я в нього була, а я залишила знов у нього, поки вернусь". Згаданий автопортрет зберігся з написом "Марії Олександрівні". Зошит не розшуканий. Марко Вовчок виїхала за кордон у кінці квітня 1859 р. В листах її кореспондентів – І. Тургенєва, М. Макарова, П. Мокрицького – раз у раз йдеться про Т. Шевченка, як він завжди тепло згадував автора "Народних оповідань".

П. Куліш пригадував, як високо ставив він художність творів Марка Вовчка, не допускаючи в них літературної поправки. "Я й чув, – йдеться в одному з листів, – що Тарас на мене ремствував, як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! "Він їх опрозить!" – гукав неборак".

Десь на початку 1859 р. з Марком Вовчком до Т. Шевченка завітав І. Тургенєв. Пізніше він писав: "...приветствовал госпожу Маркович; он уже встречался с нею, был искренне к ней привязан и высоко ценил ее талант. В нем

була неподдельная скромность. Однажды на мой вопрос, какого автора мне следует читать, чтобы поскорее выучиться малороссийскому языку, он с живостью отвечал: "Марко Вовчка! Он один владеет нашей речью!"

І. Тургенєв подав цікаві зовнішні штрихи до портрета поета: "Широкоплечий, приземистий, коренастий, Т. Шевченко являл весь облик казака, с заметными следами солдатской выправки и ломки. Голова остроконечная, почти лысая; высокий морщинистый лоб, широкий, так называемый "утиный нос", густые усы, закрывавшие губы; небольшие серые глаза, взгляд которых, большей частью угрюмый и недоверчивый, изредка принимал выражение ласковое, почти нежное, сопровождаемое хорошей, доброй улыбкой; голос несколько хриплый, выговор чисто русский, движения спокойные, походка степенная, фигура мешковатая и малоизящная. С высокой бараньей шапкой на голове, в длинной темно-серой чуйке с воротником из черных мерлушек, Шевченко глядел чистым малороссом, хохлом; оставшиеся после него портреты дают вообще верное о нем понятие".

І. Тургенєв додав: "При всьому самолюбстві у Шевченка була природжена скромність. Взагалі натура у нього була загарлива, нездержлива, придавлена, але не зламана: він був простолюдин і поет".

Суспільно-політичні погляди Т. Шевченка і І. Тургенєва значно розійшлися. У травні 1858 р. Т. Шевченко припинив записи в щоденнику.

По приїзду до столиці поет вживає всіх заходів щодо підготовки своїх творів до видання. Він починає укладати нову збірку під назвою "Поезія Т. Шевченка. Том перший". З цього видно, що він задумав видати свої поезії у двох томах. Назва "Поезія" продиктована тим, що і в 50-х роках виказувалися сумніви щодо спроможності української літератури вирватися із фольклорно-етнографічної стихії і сягнути рівня найрозвиненіших літератур світу. Далеко не всі поезії Т. Шевченка на той час були відомі читачам. Назва "Кобзар" нерідко сприймалася надто прямолінійно. Т. Шевченка то рішуче відмежовували від літератури "книжної", "цивілізованої", "штучної", то вагалися, не знали, куди з більшим правом віднести – до останніх співців-кобзарів чи до великих професійних поетів. Видання творів "Поезії" краще б орієнтувало у сприйнятті їх ідейно-художніх особливостей.

На прохання Т. Шевченка друкуватись у Долгорукова з'явилося дві довідки, в яких йшлося про неблагонадійність автора. Але заборона друкувати твори Т. Шевченка, в принципі, була знята. Цензурні митарства затягувалися і ускладнювалися, можливо тому, що стало відомо про публікацію за кордоном збірника "Новые произведения Пушкина и Шевченки": на початку 1859 р. В. Головін у друкарні В. Гергардта видав збірку, в яку ввійшли вірші О. Пушкіна, заборонені в Росії, і твори Т. Шевченка: "Кавказ", "Холодний яр", "Як умру, то поховайте...", "Розрита могила", "Думка", "І мертвим, і живим..." Це було перше видання революційних поезій Т. Шевченка, яке в Росії було заборонено.

Незабаром по приїзді до Петербурга Т. Шевченко зустрів і особисто познайомився з М. Чернишевським (влітку 1858 р.). Очевидно, їх познайомив

З. Сераковський, з яким Т. Шевченко зблизився в перші дні перебування в столиці.

Жив Т. Шевченко в Петербурзі у великій матеріальній скруті. Завжди було у нього "безгрішшя прокляте", як писав до М. Щепкіна. Характеризуючи душевні риси українського митця після повернення із заслання, сучасники одноставно підкреслюють його безмірну доброту, щирість, сердечність у стосунках з людьми.

Поет чимраз тяжче переносить самотність; усе виразніше бринить острах перед тим, що "так і пропаду бурлакою". Перебуваючи в Петербурзі, він звертається з проханням до Марії Максимович "одружити його", знайти "пару". Так у листі від 22 листопада 1858 р. він пише: "Оженіть, будьте ласкаві, а то як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як Бог допоможе, я буду в Києві і на Михайловій горі (хутір Максимовичів), а ви там де-небудь під явором або під вербою поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять, та й зустріну її. Полюбимось, та й поберемось. Бачите, як просто й гарно. Зробіть же так, моє серце єдине..."

16 квітня 1859 р. Т. Шевченко подає до Ради Академії мистецтв прохання надати йому звання академіка і свої гравюри. Академія високо оцінила його талант і винесла постанову про призначення його в академіки.

25 травня 1859 р. в листі до Марка Вовчка Т. Шевченко писав: "Спасибі тобі, моя доню любая, моя єдина, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, не пускають додому. Печатать не дають. Не знаю, що й робить. Чи не повіситься часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, оженюсь і вернусь як умитий в столицю". Це був останній лист, писаний перед від'їздом на Україну.

Всіма помислами Т. Шевченко рвався на "сердешну Україну". 5 травня 1859 р. він подав заявку в Академію і незабаром отримав посвідчення на вільний проїзд у Київську, Чернігівську і Полтавську губернії. III відділ царської канцелярії, даючи інструкції щодо секретного нагляду за митцем, докладно нагадував про його минуле. Київський цивільний губернатор П. Гессе розіслав таємне розпорядження: "Предписываю по прибытии Шевченко в ваше ведомство учредить за ним самый строгий надзор, о последствиях которого и о времени выезда его мне донести". III відділ підозрював, що Т. Шевченко зв'язаний із революційними колами. Т. Шевченко почав подорож із знайомим поміщиком-лібералом Д. Хрущовим.

У Москві був один день, бачився з М. Щепкіним, О. Бодянським.

На початку червня був на Україні – Сумах, Лебедині. Тут написав поезію "Ой по горі роман цвіте". Зупинився в Переяславі, у свого давнього приятеля А. Козачковського.

Побував у Прохорівці у М. Максимовича. М. Чалий відзначав, що Т. Шевченко "приходил только ночевать к нему, а остальное время проводил в поле и других местах, где рисовал, беседовал с крестьянами...". Залишивши в них свої речі, поїхав у Кирилівку. Гостював у брата Микити, сестри Ярини, на той час вдови, був у Варфоломія в Корсуні. Тут він познайомився з його наймичкою Харитиною Довгополенко. "Поривання до Довгополенківни і Полусмаківни не мали в собі й сліду серйозного, глибокого кохання. Се була

тільки остання іскра, теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Вони були потребою не кохання, а єдине потребою спекатися самотності. Шевченко тямив, що сили його духовно-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотів сам собі признаватися в тому, сам себе дунив і гадав, що коли він побереться, так спекається того лиха, руїни, якого жодним чином спекатися вже не можна було. Він гадав, що коли чийсь "плечі молодії", людини молодії, свіжої, підопруть його старечі плечі, так дух його, серце, увесь організм його теж помолодіє, надаючи спочинку і спокою, шукав саме того, чого вже не було в йому самому. Він гадав, що молоде подружжя з свого свіжого серця перелле в його старе серце росу молодості, омолодить, освіжить!".

Харитина Довгополенко була дочкою селянина з кріпаків князя Лопухіна Василя Довгополенка. Їй було 18 літ. Була молода, гарна, проворна. І Т. Шевченко прохав Варфоломія Шевченка, щоб той його одружив, що він "повинен оженитися, бо проклята нудьга його з світа зжене". Т. Шевченко був певен, що Харита не дасть гарбуза, а ранню старість "плічми молодими / Його старого підопре".

Варфоломій зганив Харитину. А Т. Шевченко знав: "Без жінки і над самісіньким Дніпром, і в новій великій хаті, і з тобою, мій друже-брате, я буду на самоті, я буду одинокий": "Мені, мій Боже! На землі / Подай любов, сердешний рай / І більш нічого не давай. / Мені, о Господи, подай / Любити правду на землі / І друга щирого пошли".

Харитина не згодилася, бо була закохана.

Його мрією було дістати десь на березі Дніпра невеликий клапчик землі, збудувати "одну хатиночку в гаю". Таку землю він знайшов у поміщика Н. Парчевського. 13 липня 1859 р Т. Шевченка було заарештовано. Це був його третій арешт. Під час обміру землі стався інцидент, що став причиною арешту. Особливу увагу жандармів привернула розмова Т. Шевченка з селянами Т. Садовим і А. Козловим. З першим богохульствував. Брат управителя привіз з собою родича А. Козловського. Він був у фраку і білих рукавичках. З цього Шевченко пожартував, той не відповів – Шевченко вибачився. Тому Т. Шевченка заарештували, не пояснивши причини. У донесенні Долгорукову йшлося про "страшное богохульство" Т. Шевченка. Поета привезли в Черкаси, де він зустрівся з Н. Парчевським, і той відмовив йому у продажу землі. Під час вимушеного перебування в місті написав поезію "Сестрі": "Минаючи убогі села, / Понаддніпрянські невеселі, / Я думав, де ж я прихилюсь? / І де подінуся на світі?"

Т. Шевченка було відправлено до Києва, потім до Петербурга – в каземат ІІІ відділу. І знову допити, пояснення. На щастя Т. Шевченка справу доручили чиновнику М. Андрієвському, який повів розслідування так, щоб якось "пом'якшити провину" поета. Це його врятувало. Звільнили поета через місяць. В. Долгоруков наклав резолюцію на рапорті, в якій говорилось, що "сделав ему строгое внушение, присоветовать, чтобы он был весьма осторожен".

Певних відомостей про те, як визволили Т. Шевченка з поліції нема. Він залишився в місті, переїжджав з однієї квартири до іншої, і опинився на

Пріорці. Господарку звав дядиною. Її наймичка Оришка йому допомагала – доглядала за ним. Одного разу зібралася прати сорочки і знайшла в них 25 і 3 карбованці, потім у кишнях ще 15. Сказала про це Т. Шевченку. Той зрадів знахідці, і потім день ходив замислений, пригадуючи, де вони взялися. – Не пригадав! Ними не хотів заплатити за квартиру, бо то "дурні якісь гроші", і в неділю справив бенкет для сусідніх дітей – накупив їм ласощів і бавився разом з ними. Посходилися на вигін люди, дивилися і голосно говорили, що "оцей старий, мабуть, божевільний".

У Києві зустрівся з І. Сошенком, з яким не бачились 20 років. Той викладав малювання в 2-й київській гімназії. У І. Сошенка познайомився поет із своїм майбутнім біографом М. Чалим, який був інспектором київської гімназії.

Т. Шевченко зустрічався з молоддю, студентами, вчителями. У вільні хвилини працював над поемою "Марія".

Слідча справа завершилась тим, що йому було запропоновано виїхати до Петербурга. Заїжджає до А. Козачковського в Переяслав, до Тарновського молодшого в с. Качанівку, відвідав родину Лазаревських (біля Конотопа). Спинившись на декілька днів у Москві, поїхав до Петербурга. Повернувся майже без грошей. Настрій був тяжкий, гнітючий. Радість зустрічі з батьківщиною, родичами, знайомими потьмарилася жахливими картинами злиднів і безправ'я народу. Ніщо не могло принести душевного спокою. На кожному кроці доноси, переслідування. Підточились надії на сімейне щастя, на можливість доживати віку в рідній стороні, над Дніпром. Урядові кола були категорично проти оселення Т. Шевченка на Україні. Свіжі душевні рани він намагався не розкривати "на людях".

Після подорожі на Україну репутація "політичного неблагонадійного" ще більше укріпилася за "рядовим у відставці" Т. Шевченком.

Питання для самоаналізу

1. Як довго тривала подорож Т. Шевченка Волгою?
2. Як жив Т. Шевченко у Нижньому Новгороді?
3. Кому Т. Шевченко присвятив поему "Неофіти"?
4. Хто приїхав до Т. Шевченка в Нижній Новгород?
5. Розкажіть про взаємини Т. Шевченка і Катерини Піунової?
6. Як називається триптих, у якому Т. Шевченко висловив думки про призначення митця?
7. Коли Т. Шевченко отримав дозвіл повернутися в Санкт-Петербург?
8. У кого бував Т. Шевченко в Санкт-Петербурзі?
9. У якому році познайомились Т. Шевченко і Марко Вовчок?
10. Як називається збірка творів, видана за кордоном, у якій були надруковані твори Т. Шевченка, заборонені в Росії?
11. Поясніть, чому Т. Шевченко не оселився на Україні?

Лекція 8 ОСТАННІЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ

План

1. Останні роки життя (1859-1861)

Література

1. Домашовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка. – Оттава: Морріс Плейнс, 1992. – 159 с.
2. Кониський О. Т. Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – 698 с.
3. Кравченко В., Єременко О. Жінки в житті й творчості Тараса Шевченка // Історія української літератури першої половини XIX століття: навчальний посібник. Видання 2-ге, доповнене і перероблене Суми: Видавництво Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, 2009. – С. 123-136.
4. Молчанова І. Геній серед геніїв // Київ. – 2006. – № 3. – С. 153-156.
5. Шевченкознавство. Підсумки і проблеми / Кирилюк Є, Басс І., Вєрвєс Г., Дей О. К.: Наукова думка, 1975. – 562 с.
6. Шевчук В. Любов, що розійшлася сном // "Personae verbum" (Слово іпостасне). Розмисел. – К.: Твім інтер, 2001. – С. 199-224.

На час повернення Т. Шевченка до Петербурга його слава, популярність у народі ще більше зросли. Т. Шевченко відвідував відомі "четверги" у М. Чернишевського, бував у редакції "Современник". Це перший журнал, який опублікував твори переслідуваного поета, не маскуючи його авторства. Факт, що Т. Шевченко зустрічався з М. Некрасовим, дружив з фольклористом П. Якушкіним, діячами польського визвольного руху і Зигмундом Сераковським, Ярославом Домбровським, Яном Станевичем і ін.

Повернувшись з України, Т. Шевченко з новою силою розгорнув поетичну діяльність. У поезії "Осія. Глава XIV" він писав: "...правда живе, / Натхне, накличе, нажене / Не ветхєє, не древлє слово / Розтленнєє, а слово нове / Меж людьми криком пронесе / І люд окрадений спасе / Од ласки царської". Порівняно з попередніми переспівами Біблії вірш перейнятий роздумами над історичною долею України й адресовано її "лукавим чадам", чиї "гріхи синовні" – "безчестіє, і зрада, і криводушіє" – ганебним тавром відклалися в історії й чия запопадливість перед милостями "доброго" й "кроткого" царя в період назрівання селянської революції в Росії початку 60-х років видавалася Шевченкові небезпечною від усіх різновидів одвертої апології кріпосництва.

1859 р. закінчив поему "Марія", яка продовжує ряд творів із наскрізною темою жінки-матері (поєми "Катерина", "Наймичка", "Слепая", "Відьма", численні вірші). У ній біблійний сюжет і поетика стають художнім засобом образного узагальнення найзлободеннішого політичного змісту. "Марія" – це не просто нове прочитання євангельського сюжету й нова варіація "вічних образів" Христа й Марії, а твір, у якому поет в узагальнених до символу образах возвеличив саму ідею боротьби за волю, добро і правду. Поема – це вершина розвитку антропософії поета, найвище втілення його філософії

людини в обох іпостасях – жіночій і чоловічій. Герой поета розвивався від образу безталанного сироти – шукача долі, через образи борців із неправдою, месників за кривди (Ярема, Варнак) аж до образів праведників, які втілювали християнську любов до правди, справедливості, братерські почуття до всіх людей, незламність перед насильством, тобто мучеництво (Ян Гус, Максим, Відьма, Алкід); а завершенням став образ Христа-людини в "Марії".

Тоді ж написав "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19" – повчальну алегорію "во притчу" своїм сучасникам, як їм обійтися з їхніми кровожерними царями, стверджує неминучість кінця самодержавства, переконує народ, що "князі, вельможі, царі", – це хижаки ("шуліки", "звірі"), що "жеруть" людей незлобних, праведних дітей. Єдиний вихід – підстерегти царя, закувати його в кайдани, заслати "на каторгу" – посадити в "тюрму глибоку", "щоб не чуть / Було на світі того рику / Самодержавного владики, / Царя неситого..."

Літературно-громадська діяльність Т. Шевченка яскраво відбивала дальший розвиток протипоміщицького руху селян. Поетична творчість 1860 р. наскрізь пройнята революційним пафосом: "О люди! люди небораки! / Нащо здалися вам царі? / Нащо здалися вам псарі? / Ви ж таки люди, не собаки!" Цензура дозволила видавати тільки ті твори, що вже друкувалися. До видання "Кобзаря" 1860 р. увійшло 16 творів (із них тільки цикл "Давидові псалми" повністю опубліковано вперше). Книжка має посвяту "Марку Вовчкові, на пам'ять 24-го січня 1859 р.". "Кобзар" мав величезний успіх. Слідом за українським з'явився "Кобзарь Тараса Шевченко в переводе русских поэтов". Навесні 1860 р. вийшов альманах "Хата", в якому також опубліковано кілька поезій Т. Шевченка.

Неволя братів і сестер завдавала Т. Шевченкові тяжких страждань. "О людській волі я розпитував, – пише він 7 грудня 1859 р. В. Шевченкові, – але ніхто не знає, коли, як і що з того буде". У лютому 1860 р. поет знову зі скорботою зазначав: "А о волі ще й досі не чуть нічого доброго". Т. Шевченко робив усе, щоб визволити своїх рідних. А тим часом рідні поета вчинили те, від чого Т. Шевченко їх застерігав. 10 липня 1860 р. вони підписали угоду про визволення без землі.

Варфоломій Т. Шевченко просить посватати йому Харитину Довгополенко. Але цей намір не здійснився. Спочатку Варфоломій відмовчувався, а потім відповів, що Харитина не хоче виходити заміж, почав зводити на неї всілякі наклепи. Все це призвело до того, що поет з болем змушений був відмовитися від свого наміру.

Перебуваючи в Петербурзі, Шевченко робить ще одну, останню спробу одружитися. Поетові сподобалась Ликера Полусмакова, що була кріпачкою поміщиків Макарових. Привезена до Петербурга й відпущена на волю, вона слугувала в домі В. Карташевської – сестри Шевченкового знайомого М. Макарова. Це була українка з Ніжинського повіту, літ під 20, сирота.

Епізод Т. Шевченка з Полусмаковою трапився в 2-й половині 1860 року. Він зустрів її тоді, коли був всіма сторонами охмарений. Нудьга, самотність, свідомість, що прийшла старість.

Влітку 1860 р. Ликера працювала на дачі Н. Забіли (Білозерської) і тут Т. Шевченко запропонував їй вийти заміж. Але це не до вподоби прийшлося родині Карташевських і Білозерських, які робили все, щоб одруження з Ликерією не відбулося. Про свій намір Т. Шевченко пише Варфоломію.

У середині вересня стався розрив. Що ж стало причиною розриву? Т. Шевченко був чистюля: "нечепурна жінка, казав він, – і циганові не годиться". Ликера ж була вітрогонка, "зовсім натуральний здобуток впливу столичної "цивілізації" на темну людину молоду, свідому своєї вродливості й вивезену з села на розпутьті столичної деморалізації. "Т. Шевченко прийшов до Ликери, а там гардимер: на столі патьоки води, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас ніби кинувся до неї з кулаками: "Я не хочу такої! Мені не треба такої жінки!" "І мені не треба такого чоловіка, старий та поганий!", – відповіла Ликера. Якоюсь мірою переживання поета того часу відбив вірш "Барвінок цвів і зеленів...": Барвінок цвів і зеленів, / Слався, розстилався; / Та недосвіт передсвітом / В садочок укрався. / Потоптав веселі квіти, / Побив... Поморозив... / Шкода того барвіночка / Й недосвіта шкода!

"Чудне щось робиться зі мною. – Душі моєї було не шкода для Ликерії, а тепер шкода нитки для неї". Приїхавши до Забілихи, Т. Шевченко мовчки привітався і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: "Нехай увійде". Коли ввійшла Ликера, положив їй на плече руку і глухим голосом спитав:

- Скажи правду, чи я коли вільно обходився з тобою?
- Ні! – тихо відповіла Ликера.
- А може я сказав тобі коли яке незвичне слово?
- Ні!

Тут Тарас, впавши в страшенну лють, підняв руки вгору, затупотів ногами і не своїм голосом крикнув: "Так геть же від мене, а то я тебе задушу! Усе верни. До нитки верни! І старих порваних черевиків тобі не подарую! Т. Шевченко стис усім руки, і не промовивши ні слова поїхав додому".

Але теплі нотки до Ликери відбилися в поезії "Л" ("Поставлю хату і кімнату"): "Присняться діточки мені, / Веселая присниться мати, / Давнє – колишній та ясний / Присниться сон мені!.. і ти!.. / Ні, я не буду спочивати, / Бо й ти приснишся".

Розрив з Ликерою Тарас пережив болісно і тяжко: "Я із своєю молодогою не побравшись, розійшовсь". Нещасливе сватання до Полусмаківни було останньою краплею тієї отрути, що люди щедро влили в душу Т. Шевченка. "Він палко полюбив Ликеру, уявивши її ідеальним типом землячки, дівчини з народу. Істота нерозвинена, егоїстична, зіпсована службою в панів, Ликера жорстоко ошукала надії Тараса" (за О. Кониським).

Як було насправді? Цього, не дізнаємося, тому варто прислухатися до Н. Гнатюк, яка в підзаголовку до своєї поезії "Дві обручки" зазначала, що в Літературно-меморіальному музеї Т. Шевченка зберігаються дві обручки, куплені поетом, який сподівався на одруження з Ликерою Полусмаковою:

Дві обручки на музейнім оксамиті,
2 зіткання, 2 невисохлих сльози...

І долине з далини: "Ликеро!"
Потім напівшепотом:

Як йому хотілося любити
І плести колиску із лози!

Марилося: синок простягне ручки
І потупця поміж квітники.
Дві нових, невибляклих обручки,
Що не знали дотику руки.

Тарас..."

А нащадки грузнуть у
таперах,
Щоб усе дізнатися про вас.

Щоб знайти мотиви
винувачень,
Щоб з архівів висмоктати
дось...

Сива жінка у музеї плаче,
Теж не дочекалася когось...

Т. Шевченко почував, що "...пора / ...заходиться риштувати / Вози в далеку дорогу, / На той світ..."

"Що мені робити? Я одурію на чужині та на самоті!" – писав до Варфоломія. "Не нарікаю я на Бога, / Не нарікаю ні на кого. / Я сам себе, дурний, дурю, / А більше, бачиться, нікого".

Минає день, і поет признається: "Холодним вітром од надії / Уже повіяло. Зима! / Сиди один в холодній хаті, / Нема з ким тихо розмовляти, / Ані порадитись. Нема, / Анікогісінько нема!"

За два тижні знов надія: "Не зійде сонце Тьма і тьма! / І правди на землі нема! / Ледача воля одурила / Маленьку душу. Сонце йде / І за собою день веде".

За 4 дні свідомість самотності застилає душу: "Якби з ким сісти хліба з'їсти, / Промовить слово, то воно б, / І хоч як-небудь на сім світі, / А все б таки якось жилось. / Та ба! Нема з ким. Світ широкий, / Людей чимало на землі... / А доведеться самотним / В холодній хаті кривобокій / Або під тинем простягтись. / Або...Ні. Треба одружитись, / Хоча б на чортовій сестрі! / Бо доведеться одуріть / В самотині".

У цих віршах душа поета самотня шукає собі ради. Ніч муки, болу вилилися в словах: "І день іде, і ніч іде. / І голову схопивши в руки, / Дивуєшся, чому не йде / Апостол правди і науки!"

Шевченкові спонукання завжди були чистими, благородними, він ніколи не відвертався від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки, завжди любив народ, завжди тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Т. Шевченко, і це його заслуга віковична, і нас повертає лицем до народу і примушує нас любити народ незрадливо.

Літературні читання відбувалися в концертному залі Пасажу. З поезіями виступав і Т. Шевченко. Ананьєв згадував, що публіка "так его приняла, точно он гений, сошедший в залу Пассажа прямо с небес". 4 вересня 1860 р. урочисті річні збори Академії мистецтв надали йому звання академіка. Дослідники історії мистецтва ще в дожовтневі роки відзначали велику роль Т. Шевченка в справі гравірування в Росії. Поет був одним із організаторів недільних шкіл на Україні: шле 150 примірників "Кобзаря" для шкіл Києва та Чернігова. Тяжко хворий, працює над укладанням "Букваря южнорусского", якого не закінчив.

На початку січня 1861 р., коли поет уже тяжко хворів, почав виходити перший український журнал "Основа". Сюди Т. Шевченко передав рукописи невиданих своїх творів. В останні роки життя коло Шевченкових друзів розширюється. Він знайомиться з художником і фольклористом Львом Жемчужниковим. Той згадував: "Вышедший из простого народа, он не отворачивался от нищеты и сермяги – нет, напротив! – он и нас обернул лицом к народу и заставил полюбить его и сочувствовать его скорби. Он шел впереди, указывал и чистоту слова, и чистоту мысли, и чистоту жизни". Водночас друзі і знайомі спостерегли, що в останні роки життя Т. Шевченко часто бував смутний, задуманий. Намітились розходження Т. Шевченка з М. Костомаровим і П. Кулішем.

У Петербурзі Т. Шевченко зустрів дружнє ставлення до себе кращих людей столиці. Це живило його творчі сили, проте тяжкі душевні переживання й тут не залишали митця. Постійно повисала загроза нової "розправи". У листах Т. Шевченка згадується, що його "слава" повезе і вдруге "Макарові телята пасти". Клімат Петербурга був несприятливий для людини з хворим серцем. У тісному приміщенні, де жив Т. Шевченко, не вистачало повітря, воно було отруєне кислотами, що використовувалися при гравіруванні. Дуже негативно позначилися на здоров'ї нестатки, відсутність сім'ї, повсякденного догляду, елементарних побутових умов. Та і Т. Шевченко ставився до свого здоров'я байдуже. Життя в Петербурзі стало нестерпним. Він все підганяє Варфоломія прискорити купівлю садиби, побудувати хату "над Дніпром".

Т. Шевченка лікує Е. Барі. Хворого відвідав О. Чужбинський. Т. Шевченко показав йому план хати, яку той збирався купити. "Он показывал мне план этой хаты, утешался, как дитя мыслью, что огромное окно мастерской будет выходить на Днепр, который он страстно любил". Десь у цей же час Т. Шевченко подарував М. Гербелю автограф поезії "Л.": "Вот вам на память мои последние стихи, и дарю их вам – переводчику моего "Кобзаря". Т. Шевченко все частіше скаржиться на недугу, відчуває, що наближається "катастрофа": "Водяная бросилась в легкие". "От якби додому, там би я, може, одужав", – мріяв Т. Шевченко.

26 лютого о пів на шосту ранку поета не стало (в неділю за новим стилем 10 березня). Т. Шевченко помер від невиліковної хвороби серця й печінки, що розвинулися внаслідок ревматизму й тяжких побутових умов. Хвороба ускладнювалась загальною водяною, набряком легенів. Смерть сталася раптово, внаслідок паралічу серця. "Из бедной комнатки распространялась страшная весть по Академии, – разливалась далее, далее и пошла по городу, отыскивая друзей и братьев, каждому нанося рану в сердце". 26 лютого після поховання тіло перенесли в академічну церкву. Друзі вирішили прах Т. Шевченка перевезти на Україну, спорудити пам'ятник, заснувати народну школу ім. Т. Шевченка, утримувати кількох стипендіатів в університетах Києва, Харкова, Одеському ліцеї та Академії мистецтв, видати якнайкраще його твори і призначити премію за найкращу біографію митця.

Похорон відбувся 28 лютого 1861 р. на Смоленському кладовищі. Шість промов було виголошено над труною. Усе майно Т. Шевченка оцінено в 148

крб, серед усього – золотий годинник, яким втішався хворий і якого так і не поносив. У кінці квітня було дано дозвіл про перевезення праху Т. Шевченка в Україну. Домовину покрили червоною китайкою і рушили до вокзалу. 27 квітня з прахом Т. Шевченка прощалися в Москві. Звідти на Україну прах везли кіньми поштовим трактом. Щоб ввезти труну в Київ, потрібен був спецдозвіл; за ним поїхав Варфоломій Шевченко і священник Петро Лебединцев. Князь Васильчиков змушений був його дати. Г. Честахівський, з яким найбільше останні дні говорив Т. Шевченко, сказав, що поет хотів, щоб його поховали у Каневі. Вирішено було поховати Т. Шевченка на Чернечій горі поблизу Канева, у тих місцях, якими він колись так милувався і де мріяв оселитись. 9 травня у Каневі відбулася багатолюдна панахида. Поховано Т. Шевченка 10 травня (22 травня) о 7 годині вечора. Селяни і студенти кілька днів насипали могилу. Б. Антоненко-Давидович у творі "Т. Шевченко" писав: "Упав останній клаптик землі на свіжу могилу, що звелася на високій кручі понад Дніпром біля Канева, розійшлися по домівкам канівські міщани та селяни з довколишніх сіл, які громадилися тут під час похорону Т. Шевченка, подалися до Канівської пристані на пароплав київські та петербурзькі шанувачі великого Кобзаря України. Зітхнуло полегшено, збувшись нарешті турбот та клопоту під час похорону небезпечного чоловіка, й начальство. Зітхнуло не тільки в глухому, старозавітному Каневі, а й у Києві, та навіть у далекій північній столиці неосяжної крижаної імперії – в самому Санкт-Петербурзі."

Починаючи з церкви при Академії художеств, де стояла труна з покійним бунтарем, потім на Смоленському цвинтарі в Петербурзі, де тимчасово поховали українського поета, й далі аж до Києва і Канева, куди привезли тіло Тараса на вічний спочинок, – скрізь начальство не мало спокою. Департамент поліції, губернатори, ісправники, жандарми, дрібні поліцаї і попівство збилися з ніг, поки Шевченкову труну не вкрила земля на Чернечій горі. Адже тисячі людей різного стану й національностей оточували труну, над нею виголошували прощальні промови українською, російською, білоруською мовами, і в кожній промові таїлася прихована "крамола". Сама вже нечувана урочистість похорону з лавровим вінцем – символом слави, покладеним на мертве Шевченкове чоло в Петербурзі, з терновою плетеницею, – символом страждання, яку поклала на Шевченкову труну невідома жінка в Києві, було протестом, зухвалим викликом всеросійському імператорові та його ладу.

Пройшли рясні травневі дощі, падали краплі з тополь і яворів, немов плакала-побивалася засмучена природа по великому синові української землі; прудкі каламутні струмки змили сліди тисяч людських ніг на канівських шляхах і тихо стало нараз на Чернечій горі... Тільки вітер повіє з Дніпра низового, з плавнів далеких, з степу широкого і пошепочеться з кущами: – Чи вже ж неживий? Чи вже ж не встане?.. І йому відповість пошепки листя осики: – Тихше, тихше – спить... І по тих дощах рясних, по тих сльозах щирих, що виплакала по своєму Тарасові Україна, зайшов спокій, але ненадовго. Минуло небагато часу, як між народом пішла чутка, ніби батько Тарас, як стали звати люди Шевченка на Україні, виливаючи в цих словах свою любов до народного поета й оборонця, – не вмер, він переховується десь, він живий, а в домовині,

похованій під Каневом, зарито свячені гайдамацькі ножі. Казали, що прийде незабаром день, коли з'явиться батько Тарас на Чернечій горі, скличе до себе народ, люди розкопають нещодавно насипану могилу, візьмуть заповітні гайдамацькі ножі, і станеться друга Коліївщина, прийде час розплати панам за всі їхні кривди. Ця химерна чутка так поширилась, що збентежила панство. Поміщики стали боятися сидіти далі у своїх маєтках, затурбувалося й духівництво, стривожилась і царська адміністрація, боячись змов і заколотів. А чутка ширилась далі, обростала новими вигадками, набирала фантастичних форм. Уже оповідали, що цілі ватаги селян гуртуються й тільки чекають гасла, щоб повстати й вчинити "Тарасову ніч", як то колись за козацтва нагнав панству жаху Тарас Трясило. Все це змусило канівського предводителя дворянства спішно написати спеціальне повідомлення Київському губернському предводителю Васильчикову: "Не было ли угодно начальнику разрыть эту могилу и показать народу, что этих ножей вовсе не было?" Васильчиков посилає до Канева свого уповноваженого жандармського офіцера, якому доручено на місці викрити змову, вжити належних заходів і негайно доповісти. До Канівського повіту стягується військо, по шинках і базарах шмигають шпигуни, по селах арештовують і допитують підозрілих селян, до Києва летять кур'єри з рапортами жандармів і листами переляканих поміщиків, які благають начальство врятувати їх від нової гайдамаччини. Князь Васильчиков, хоч і переконався, що ніякої змови нема, а є лиш чутки, проте зважив за потрібне повідомити про все це сам штаб охорони царського ладу – "III отделение" імператорської канцелярії. Та князь Васильчиков ще не уявляв, що важить для цього знедоленого, кинутого на поталу поміщикам краю, яким він управляв, Т. Шевченко! Ще за життя поета в народі ширилися його твори, їх вивчали напам'ять, співали, переказували одне одному, перечитували по багато разів, вдумуючись у кожне слово, зачаровуючись його звучанням. Здавалося, народ почув у Шевченковому слові свій власний голос, причавлений панщиною і всім суворим ладом Російської імперії часів царя-жандарма Миколи I. Сталося дивне: поет помер, а його твори не тільки не призабулися в народній пам'яті, а ще більше стали привертати до себе людські думки й серця. Народ не хотів вірити, що його співець, його оборонець, мученик за його щастя й долю, його батько Тарас – помер. І народ став складати легенди, що Т. Шевченко живий, що він ще об'явиться і скаже народові своє останнє слово.

У письменника Євгена Кротевича є невелике оповідання "Сліпа Катерина". Воно цікаве не тільки своїм змістом, а ще й тим, що письменник розповів у ньому про справжню подію, описав не вигадану, а живу людину – сліпу жінку з села Моринець, де, як відомо, народився колись Т. Шевченко. Ця Катерина осліпла після хвороби, коли була ще дівчиною. Єдиною втіхою нещасній жінці були Шевченкові твори, яких вона багато знала напам'ять. Найбільшою радістю було їй прослухати від когось читання "Гайдамаків", "Наймички", а надто її улюбленої "Катерини". Коли їй випадало чути про урочистий похорон Т. Шевченка під Каневом, вона рішуче заперечувала:

– Ні, він живий, наш батенько Тарас! З'явиться він незабаром на голови та знищення отим панам-дукам!

Коли 1901 р., цебто через 40 років після смерті Т. Шевченка, стався голод на родючих землях Звенигородщини, сліпа Катерина, сама схудла й почорніла з голоду, пішла по селах і скрізь таємно казала:

– Бачила! Живого бачила нашого батенька Тараса! Присягаюсь – бачила!

Коли люди зауважували їй, як же то, мовляв, вона, сліпа, могла бачити Т. Шевченка, Катерина стояла на своєму:

– Обмацала йому всеньке обличчя руками – він, достеменно він! І казав мені: "Йди, Катерино моя, mezi люди, сповіщай їм – скоро вже, скоро кінець тим панам-дукам, скоро свята земелька тільки самим мужикам дістанеться!"

За ці слова з наказу урядника сліпу Катерину одшмагали різками, та й ця ганебна, незаконна навіть за тих часів кара не скорила сліпої Катерини. Звівшись на ноги після кари, сліпа плюнула в обличчя урядникові й крикнула:

– А все-таки, все-таки наш батенько Тарас живий!

Ну, хіба ж вона, ця уполідована жінка, яку так скривдило життя й начальство, могла відмовитися від своєї чарівної легенди? Хіба могла вона поховати в своїх думках "батенька Тараса", якого слово гріло її все життя? Таких людей, що вірили в цю легенду про свого улюбленого Кобзаря, було багато на Україні. Навіть старий сторож на Шевченковій могилі, дід Яблонський, якщо йому доводилось розмовляти з певною людиною, обережно казав: – Хтозна, як воно насправді... Одні кажуть, він таки помер, і оце тут його поховано, а хто подекує, що він живий і досі, тільки таїться до часу... Хтозна, труна ж закрита була, ніхто його мертвого не бачив у труні.

Висока Тарасова могила під Каневом, куди щороку більше й більше приходило людей вклонитися пам'яті великого сина України, поховала в собі лише прах поета, а його твори не тільки живуть, а набувають дедалі більшого і дужчого звучання. Їх читають не тільки селяни, а й робітники, їх перекладають на інші мови, і крізь вони будять віру в той недалекий час, коли "на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люди на землі. Т. Шевченко близький в кожному кутку земної кулі, де чесні люди борються проти всякого гніту над людиною, проти поневолення народів і країн. І вони різними мовами промовляють запальні Шевченкові слова: "...вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте.

З вуст І. Франка навесні 1914 р. від імені всього народу пролунали знаменні слова "Присвяти":

"Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті як могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду...

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя. Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому

лише по смерті – невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко".

Він належить до славної плеяди діячів слов'янського національного відродження – тих великих просвітителів і революціонерів, яких висував із своїх глибин кожен народ на зламі своєї історії, коли на чергу дня ставало питання про його долю – бути чи не бути історично. Біографія Т. Шевченка завжди була і є не лише історико-літературною, а й суспільно-політичною проблемою, позаяк вона формувалася історично, досліджувалась у гострій ідеологічній боротьбі.

Питання для самоаналізу

1. Який російський журнал вперше надрукував твори Т. Шевченка, не маскуючи його авторства?
2. Назвіть твори Т. Шевченка, у яких звучить тема жінки-матері?
3. У якій поемі Т. Шевченко возвеличив ідею боротьби за волю, добро і правду?
4. Скільки творів увійшло до "Кобзаря" 1960 р.?
5. Назвіть імена жінок, із якими доля звела Т. Шевченка?
6. Назвіть поезії, що відносимо до інтимної лірики?
7. Хто написав "Присвяту" Т. Шевченку?

Навчальне видання
(українською мовою)

Кравченко Валентина Олександрівна

"Історія української літератури ХІХ століття: 40-60 рр.": "Т. Шевченко. Життя і творчість". Курс лекцій для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр" професійного спрямування "Українська мова та література"

Рецензент: к. філол. н., доцент кафедри української літератури Сумського державного університету ім. А. С. Макаренка О. Р. Єременко

Відповідальна за випуск: к. філол. н., доцент кафедри української літератури Запорізького національного університету В. О. Кравченко

Коректор: к. філол. н., доцент В. О. Кравченко